

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRIGI
DÖWLETMÄMMET AZADY ADYNDAKY
TÜRKMEN MILLI DÜNYÄ DILLERI INSTITUTY

Türkmenistanyň jemgyýetçilik durmuşyny öwreniş kafedrasy

“Türkmenistanyň jemgyýetçilik durmuşyny öwreniş”

(S Y Ý A S A T Y   Ö W R E N I Ş)

dersinden umumy okuwlaryň ýazgylarynyň

T O P L U M Y

A ş g a b a t – 2009

Giriş

Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda türkmen halky ösüşiň täze tapgyryna – täze Galkynyş we beýik Özgertmeler eýýamyna gadam basdy. Hormatly Prezidentimiz ýurdumyzyň geljegi bolan türkmen talyp ýaşlarynyň dünýä derejesinde ylymly-bilimli bolup ýetşmekleri üçin bu ugurda turuwbaşdan düýpli özgertmeleri durmuşa geçirip başlady. Täze Galkynyş we beýik Özgertmeler zamanasynda Hormatly Prezidentimiziň inňän öndengörüjilikli we parasatly ýolbaşçylygynda ýurdumyzyň ylym-bilim ulgamynda örän uly taryhy özgertmeler amala aşyrylýar. Ýurduň ylym-bilim ulgamy dünýä derejesine laýyk kämilleşdirilýär. Döwlet baştutanymyzyň taýsyz tagallalary bilen Türkmenistanyň ýokary okuw mekdepleriniň okuw meýilnamalaryna “Türkmenistanyň jemgyýetçilik durmuşyny öwreniş” atly täze okuw dersleriniň toplумы girizildi.

Ýurdumyzyň ýokary okuw mekdeplerinde bu okuw dersiniň öwredilmeginiň baş maksady täze Galkynyş we beýik Özgertmeler zamanasynda talyp ýaşlaryň häzirki zaman jemgyýetiniň ösüş kanunlaryny öwrenýän ylymlar bolan hem-de onuň progressiw ähmiýetiniň nukdaýnazaryndan, filosofiýanyň, sosiologiýanyň, ykdysady teoriýanyň kada-kanunlary bilen bir hatarda häzirki wagtda biziň ýurdumyzda amala aşyrylýan taryhy özgertmelere bagyşlanan “Türkmenistanda täze Galkynyş eýýamy” atly täze okuw dersini hem öwrenmek bilen aňly-düşünjeli, giň dünýägaraýyşly, ylymly-bilimli, häzirki zamananyň ösen derejesinde oýlanyp-pikirlenip bilýän, intellektual ýaşlary terbiýeläp, kemala getirmekten ybaratdyr. Bu wajyp ähmiýetli wezipeleri durmuşa geçirmeklikde “Syýasaty öwreniş” okuw dersiniň ýurdumyzyň ýokary okuw mekdeplerinde okadylmagynyň hem-de öwredilmeginiň örän uly ähmiýeti bardyr.

Syýasaty öwreniş (Politologiýa) ylmy özüniň döreýiş taryhyndan biziň şu günki günlerimize çenli ýoly geçdi we kämilleşdi. Bu ylym jemgyýetiň syýasy durmuşynda syýasy partiýalaryň, syýasy häkimiýetiň, syýasy lideriň, syýasy elitalaryň tutýan ornuny seljerip, döwlet we hukuk taglymaty, raýat jemgyýeti ýaly meselelere seredýär.

“Syýasaty öwreniş” okuw dersiniň öz önünde goýýan esasy wezipeleriniň biri-de, talyplaryň bu dersi özleşdirenlerinde dünýä, jemgyýete, syýasy durmuşa düşünmek we göz ýetirmek, syýasy taýdan taýýarlykly bolmak, şahsy dünýägaraýyşlaryny giňeltmeklik bilen bir hatarda şahsyýetiň daş-töweregine bolan garaýyşy we gatnaşygy hakyndaky düşüňjeleri, ylmyň ösüş taryhynda ýüze çykan birnäçe we gapma-garşylykly pikirleri derňew edip, olardan degerli, kesgitli hem-de özbaşdak netijeleri çykarmakdan ybaratdyr.

“Syýasaty öwreniş” okuw dersi jemgyýetçilik dersleriniň we ylymlarynyň hemmesi: taryh, hukugy öwreniş, sosiologiýa, ykdysady teoriýa, filosofiýa, dünýä ykdysadyýeti, ekologiýa, pedagogika, psihologiýa, etika, estetika ýaly ylymlar bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr we bu okuw dersleri, jemgyýetçilik ylymlary bilen baglanyşykda öwrenilýär.

**“Türkmenistanyň jemgyýetçilik durmuşyny öwreniş (Syýasaty öwreniş)”
dersi boýunça okuw sapaklaryň sagatlara paýlanylyşy**

T/b	Umumy okuw sapaklary	Sagat sany	Söhbet okuw sapaklary	Sagat sany
1.	“Syýasaty öwreniş” okuw kursunyň predmeti we jemgyýetdäki roly.	2	“Syýasaty öwreniş” okuw kursunyň predmeti we jemgyýetdäki roly.	2
2.	Syýasy häkimiýet, onuň sosial komponentleri we amala aşyrylyşy.	4	Syýasy häkimiýet, onuň sosial komponentleri we amala aşyrylyşy. Syýasy häkimiýet we syýasy düzgünler.	2
3.	Syýasy sistema we syýasy düzgünler.	4		
4.	Raýat jemgyýeti.	2	Raýat jemgyýeti. Jemgyýetiň ýaşasýsynda döwletiň roly.	2
5.	Jemgyýetiň ýaşasýsynda döwletiň roly.	2		
6.	Demokratiýa.	2	Demokratiýa. Syýasy partiýalar we syýasy hereketler.	2
7.	Syýasy partiýalar we syýasy hereketler.	2		
8.	Syýasy aň, syýasy özüňi alyp baryş we syýasy medeniýet.	2	Syýasy aň. Syýasy özüňi alyp baryş we syýasy medeniýet. Syýasy konflikt we syýasy konsensus.	2
9.	Syýasy konflikt we konsensus.	2		
10.	Halkara syýasy gatnaşyklar.	2		
	Umumy okuw – 24		Söhbet okuwy – 10	

**1-nji tema. “Syýasaty öwreniş” okuw kursunyň predmeti we
jemgyýetdäki roly
2 sagat**

M e ý i l n a m a:

1. Syýasy pikirň döreýiş we ösüş etaplary.
2. Syýasy ylmyň gurluşy.
3. Syýasaty öwreniş (politologiýa) – syýasat hakyndaky ylym hökmünde.
4. Syýasaty öwreniş dersiniň düzümi we kategoriýalary.

E d e b i ý a t:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşň täze belentliklerine tarap. – A., 2009.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygyndysy. –Aşgabat, 2007.
3. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. –Aşgabat., 2001.
4. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama (Ikinji kitap). –Aşgabat., 2004.
5. Политология. (Авторефераты). - М.,1998.
6. Основы политологии. - М.,1992.
7. История политических и правовых учений. - М.,1988.
8. Политическая социология. (Для студентов вузов). – Ростов н/Д., 1997.
9. Политология. Экзаменационные ответы. - М.,2004.
10. Белов Г.А. Политология: Курс лекций. - М., 1996.
11. Политология. Курс лекций. Издание третье, переработанное и дополненное // Под ред. М.Н.Марченко. - М., 1999.
12. Политология: Энциклопедический словарь. - М., 1993.

“*Syýasat*” sözi latyn dilinden terjime edilende “*jemgyýetçilik, döwlet işleri*” ýa-da “*jemgyýeti we döwleti dolandyrmagyň sungaty*” diýmekligi aňladýar. Syýasat hakyndaky ylym häzirkä zamanda jemgyýetçilik, gumanitar ylymlaryň iň möhümleriniň biri bolup durýar. Entek gadymy döwürlerde döwletiň, jemgyýetiň we syýasatyň many-mazmunyna düşünjek bolup edilen synanyşyklar başlapdyr.

Syýasat, döwlet, jemgyýet hakyndaky ilkinji garaýyşlar dini-mifologik garaýyşlardan ybarat bolupdyr. Ilkibaşda gadymy halklaryň hemmesi häkimiýete, jemgyýetçilik-syýasy düzgünlere Hudaý tarapyn emele gelen hadysalar diýip düşünişdiler. Muňa biziň eramyzdan öňki II-I müňýyllyklardan saklanyp galan taryhy çeşmeler hem şaýatlyk edýär.

Takmynan I müňýyllygyň ortalaryndan başlap, syýasaty öwrenmegiň ikinji, ýagny akyly ýetiriş barlaglaryna daýanýan görnüşi ýüze çykyp ugraýar. Syýasy derejeler, düşüňjeler, soňra bolsa konsepsiýalar peýda bolýar. Bu teoretiki pikirler filosofik-etiki görnüşinde beýan edilipdir. Syýasaty öwrenişiň emele gelişiniň bu etapy gadymyýetiň beýik akyldary *Konfusiniň* (b.e.öňki 551-479 ýý) ady bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Gadymy hytaý akyldary Konfusiniň döwlet, jemgyýet hakyndaky syýasy garaýyşlary adalatlylyga esaslanýar. *Lao-szy* (b.e.öňki VI-V a.) daosizmi esaslandyran akyldar hökmünde jemgyýetde kanunylygyň deň derejede höküm sürmekligini ündäpdir.

Gadymy grek syýasy işgäri *Perikl* (b.e.öňki 490-429 ýý) Afiny demokratlaryna baştutanlyk edipdir. B.e.öňki 443-nji ýyldan bolsa Afiny döwletiniň başyna geçýär. Perikliň daşary syýasaty Afiny deňiz döwletini giňeltmeklige gönükdirilipdir, jemgyýetde wezipeli adamlar işe saýlananlarynda bije atmak bilen çalşyrmak düzgünini girizipdir. Gadymy grek akyldary *Platon* (b.e.öňki 427-347 ýý) Afiny şäherinde ýaşaýdyr we ilkinji Döwlet akademiýasyny esaslandyrypdyr. B.e.öňki 407-nji ýylda Sokrat bilen tanşypdyr hem-de onuň ýakyn şägirdi bolupdyr. Platonyň syýasy garaýyşlary “*Döwlet*”, “*Kanunlar*” atly işlerinde beýan edilýär. Platon b.e.öňki 387-nji ýylda şahsy filosofiýa mekdebini hem döredipdir. Ol döwlet dolandyryşynyň iň kämil nusgasy diýip *aristokratiýany* (*garyşyk dolandyryş*) hasap edipdir. “*Kanun*” atly işinde bolsa, ol döwleti filosoflar dolandyryýar diýip nygtapdyr.

Dünýä meşhur akyldar *Aristoteliň* (b.e.öňki 384-322 ýý) “*Syýasat*”, “*Etika*” diýen eserlerinde döwlet hakynda syýasy garaýyşlar, taglymatlar özüniň köpdürlüligi bilen tapawutlanýar. Aristotel syýasy häkimiýeti diňe öz nebsi üçin peýdalanmak mümkinçiligi aradan aýrylan we häkimiýetiň бүтін jemgyýete hyzmat edýän halatynda häkimiýet – hakyky döwlet häkimiýetidir diýip hasaplapdyr. Ol syýasy ylma adamyň, döwletiň abadançylygy hakyndaky, iň gowy döwlet gurluşy barasyndaky ylym hökmünde garapdyr. Ýöne şeýle-de bolsa, gadymy dünýä akyldarlary syýasaty öwrenişi özbaşdak ders hökmünde etikadan we filosofiýadan kän bir aratapawudyny ýüze çykaryp bilmändirler.

Şeýle çylşyrymly wezipäni amala aşyrmak XVI asyrdan italyan syýasaty öwreniji alymy, görnükli döwlet we jemgyýetçilik işgäri *Nikkolo Makiawella* (1469-1527) başartdy. Uzak wagtlaý ol Florensiýa respublikasynyň wezipeli adamsy bolupdyr. Florensiýa respublikasy synandan soň Makiawelli bir ýyl sürgün edilipdir, soňra bolsa döwlet, syýasy işlerden çetleşdirilipdir. Günbatar Galkynyş

eýýamynyň görnükli wekili hasaplanýan Makiawelli “*Hökümdar*”, “*Tit Liwiniň ilkinji dekadasy hakynda oýlanmalar*”, “*Harby sungat hakynda*”, “*Florensiýanyň taryhy*” atly çuňňur syýasy garaýyşly eserleri bilen meşhurdyr. Ol öz eserlerinde syýasaty öwreniş ylmyny dini ideýalardan, garaýyşlardan arassalady, syýasy proseslere tebigy hadysa hökmünde garap başlady, döwlet häkimiýetini syýasy barlaglaryň esasy meselesi edip goýdy. Makiawelli “Döwlet ahlaksyzlygyň hasabyna saklanyp biler, emma adalatsyzlygyň esasynda ol dargamak bilen bolar” diýip, parasatly nygtapdyr. Şunlukda, syýasy ylmy döretmekde öňe uly ädimler ädildi. Syýasy we hukuk taglymatlaryň taryhynda *Džon Lokk* (1632-1704) uly orun tutýar. Ol “*Döwlet dolandyrylyşy hakynda iki traktat*” diýen eseri arkaly hukuk döwletiniň meşhur ideology bolýar. Döwlet, Lokkyň pikiriçe, öz dolandyryşynda kanunylyga, häkimiýetleriň sazlaşyklylygyna esaslanmalydyr.

ABŞ-nyň görnükli döwlet we syýasy işgäri, ýurduň Garaşsyzlyk hakyndaky Deklerasiýasynyň awtory *Tomas Džeffersonyň* (1743-1826) syýasy, hukuk ylymlaryň ösmegine goşan goşandy çäksizdir. Ýurduň özbaşdaklygynyň gazanylmagynyň gözbaşynda duran bu syýasy, jemgyýetçilik işgär döwlet dolandyrylyşynyň ähli esaslaryny ilkinji bolup ýola goýupdyr. “Garaşsyzlyk deklarasiýasynda” ähli adamlar deň ýaradylandyr we halkyň zalymlyary agdarmaga hem-de özüniň hökümetini döretmäge hukugy bardyr diýlip belleniýär. Şunlukda, halk “häkimiýetiň çeşmesi” diýlip yglan edilýär. T.Džeffersonyň ýolbaşçylygynda 1787-nji ýylda ABŞ-nyň ilkinji kämil Konstitusiýasy hem kabul edilýär. Syýasaty öwreniş ylmynada nemes akyldary *Maks Weberiň* (1864-1920) hem bitiren hyzmatlary uludyr. Onuň “*Hojalyk we jemgyýet*”, “*Syýasat jemgyýetiň esasy hökmünde*” atly eserlerinde döwlet syýasaty täze derejä çykarylýar.

Syýasaty öwreniş ylmynyň kemala gelmegi beýleki ylymlaryň döreýşi ýaly, iňňän köp wagty öz içine alyp, belli-belli döwürler bilen bagly bolýar. Meşhur amerikan syýasaty öwrenijileriň düşündirişine görä, syýasaty öwreniş ylmynyň döreýşi üç döwri öz içine alýar:

Birinji döwür – gadym zamanlardan Amerikanyň raýatlyk urşuna (1861-1865) çenli wagty öz içine alýar. Bu döwre syýasaty öwreniş ylmynyň filosofik stadiýasy diýilýär.

Ikinji döwür – Amerikanyň raýatlyk urşundan Ikinji Jahan urşy aralygy döwri öz içine alýar. Bu döwre syýasaty öwrenişiniň syýasy tejribeleri toplanan, öwrenýän ýa-da başgaça empriki döwri diýilýär.

Üçünji döwür – Ikinji Jahan urşundan biziň häzirki günlerimize çenli aralygy öz içine alýar. Bu döwre toplanan tejribäni we teoretik (nazary) bilimleri tankydy esasda analizleýän, çuňlaşdyrýan stadiýa diýilýär.

Bu döwre bölmeklik belli bir derejede amerikan alymlarynyň tejribeleri esasynda berilse-de, onuň ähmiýeti örän uludyr. Syýasaty öwreniş ylmynyň häzirki derejesi XIX asyryň II ýarymynda kemala geldi. Bu ösüş, umuman, ylmy progresiň hususan-da, jemgyýetçilik bilimleriniň gazanan üstünlikleri netijesinde mümkin boldy. Hut şol döwürde hem syýasy ylym özbaşdak akademiki sapak hökmünde dünýä ýurtlarynda okadylyp başlandy. 1857-nji ýylda ABŞ-nyň Kolumbiýa kolležinde “*Taryh we syýasy ylymlar*” kafedrasyny döredilýär. 1880-nji ýylda şol

kolležiň binýadynda syýasy bilimleri berýän ilkinji okuw mekdepleri açylýar. 1903-nji ýylda bolsa *syýasy ylymlaryň Amerikan assosiýasiýasy* döredilýär.

Syýasaty öwreniş ylmy syýasatyň raýat bilen jemgyýetiň aragatnaşygy hakyndaky ylmydyr. Syýasaty öwreniş ylym hökmünde üç sany kanunalaýyklyk toparyna bölýärler:

Birinji topar *syýasy-ykdysady* kanunalaýyklyklardyr. Bu ykdysadyýet bilen syýasy häkimiýetiň arabaglanyşygyny görkezýär, olaryň biri-birine nähili täsir edýänligini suratlandyrýar. Şunda inňän möhüm mesele ykdysadyýetiň syýasaty kesgitleýänligi hakyndaky meseledir. Syýasy häkimiýeti, dogrudanam ykdysadyýet kesgitleýär. Ykdysady bähbitler syýasy hereketleriň esasy sebäbi bolup durýar. Şonuň üçinem syýasy garşylyklaryň, syýasy özgerişleriň sebäbini ilki bilen ykdysady gatnaşyklardan gözlemelidir. Ýöne şunuň bilen birlikde syýasy häkimiýetiň özbaşdaklygyny, onuň hem öz nobatynda ykdysady proseslere güýçli täsir edýänligini ýatdan çykarmaly dälär.

Ikinji topar *sosial-syýasy* kanunalaýyklyklardyr. Bular syýasy häkimiýeti aýratyn bir sosial sistema hökmünde häsiýetlendirýärler. Syýasy häkimiýetiň sosial sistemasynyň esasy kanunalaýyklygy jemgyýetde durnuklylygy (stabilligi) saklamakdyr. Bu kanunalaýyklygyň talaplary dürli sosial sistemalarda dürli usullar, serişdeler arkaly amala aşyrylýar. Meselem, awtoritar sistema durnuklylygy saklamak üçin häkimiýeti mümkingadar ýokary derejede merkezleşdirýär, zorluk etmegi giňden peýdalanýar. Munuň tersine, demokratik sistema häkimiýeti kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we sud häkimiýetlerine bölmegi ündeýär, jemgyýet bilen syýasy häkimiýetiň umumy bähbitlerini, ylalaşygyny gözleýär.

Üçünji topar *syýasy-psihologik* kanunalaýyklyklardyr. Bular şahsyýet bilen häkimiýetiň aragatnaşygyny suratlandyrýar. Şu kanunalaýyklyklaryň içinde syýasy lideriň haýsy ýollar bilen we nädip häkimiýeti öz eline alşy we saklaşy baradaky kanunalaýyklyk örän ähmiýetlidir. Sebäbi, ol syýasy lideriň bitiren işiniň esasy gymmatyny, ähmiýetini görkezýär.

Syýasatyň esasy wezipeleri: *häkimlik, paýlaýjylyk we dolandyryjylykdyr*. Syýasaty öwreniş dersini öwrenýänler üçin onuň derejeleri bilen tanyşmagyň ähmiýeti uludyr. Ol derejeler, ylmy düşüňjeleriň sistemasy syýasy häkimiýetiň dürli taraplaryny, gatnaşyklaryny açyp görkezýär. Şonuň üçin hem onuň derejeleriniň içinde in esasy “*syýasy häkimiýet*” derejesidir. Ol dürli syýasy institutlaryň aragatnaşyklaryny häsiýetlendirýär. Syýasaty öwreniş dersiniň beýleki derejeleri şu esasy ylmy düşüňjäniň ol ýa-da beýleki taraplaryny görkezýärler. Meselem, “syýasy proses” ylmy düşüňjesi jemgyýetde hereket edýän sosial subýektleriň, ýagny dürli edaralaryň, guramalaryň, olaryň işgärleriniň işlerini syýasy häkimiýetiň emele gelşini, ösüşini we peýdalanyşyny görkezýär.

Beýleki derejeler hem şeýle häsiýetlidir. Ynha “*syýasy sosializasiýa*” diýen ylmy düşüňjäni alyp görelin. Bu hem jemgyýetde syýasy häkimiýetiň goldaýan normalaryny we gymmatlyklaryny şahsyýetiň kabul edişini, özleşdirişini analiz edýär, düşündirýär. “Döwlet” diýen düşüňjäniň mazmuny syýasy häkimiýetiň esasy instituty hökmünde ýüze çykýar.

Syýasaty öwreniş syýasy häkimiýeti öwrenende köp metodlardan peýdalanýar. Olaryň in ähmiýetli hem-de has köp ulanylýan metodlaryny üç topara bölýärler.

Birinji topara syýasaty öwrenmegiň *umumy metody* girýär. Olaryň içinde has ýörgünlisi *sosiologik metoddyr*. Ol syýasy häkimiýetiň, syýasy hadysalaryň jemgyýete, ykdysady gatnaşyklara baglydygyny beýan edýär. Bu metody marksizm we beýleki sosiologik konsepsiýalar giňden peýdalanýar.

Syýasaty öwrenijileriň köp ulanýan ýene bir metodyna *funksional metod* diýilýär. Ol syýasy hadysalaryň biri-birine bolan garaşlylygyny öwrenýär. Meselem, jemgyýetiň ykdysady ösüş derejesi bilen onuň syýasy gurluşynyň, syýasy partiýalar bilen saýlaw sistemasynyň we şuna meňzeş başga syýasy hadysalaryň arasyndaky garaşlylygy görkezýär. Funksional metodyň ösen, baýlaşan häzirki derejesine *bihewioristik metod* diýilýär. Bu metod syýasy hadysalary analiz edende tebigy bilimleriň we konkret sosiologiýanyň metodlaryndan peýdalanýar. Belli bir syýasy şertlerde şahslaryň we toparlaryň özüni alyp barylaryny takyk ylmy barlaglar esasynda öwrenýär.

Tankydy-dialektika metody syýasaty öwrenijileriň peýdalanýan möhüm metodlarynyň biri bolup durýar. Ol jemgyýetde bolup geçýän sosial hadysalary tankydy ýol arkaly öwrenmegi, syýasy özgerişleriň esasy sebäbi bolan garşylyklaryň giň manysyny açyp görkezmegi talap edýär. Bu metody marksistler, çepçi radikallar, sosial-demokratlar we beýleki ideýa-syýasy akymlaryň tarapdarlarynyň birentegi giňden ulanýardylar.

Häzirki zaman syýasat öwreniş ylmynda inňän köp ulanylýan ýene bir metoda *deňeşdirme metody* diýilýär. Bu bir tipli syýasy hadysalary, meselem, syýasy sistemalary, partiýalary, beýleki syýasy institutlary deňeşdirip, olary mahsus umumy sypatlary, özboluşlylygyny ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär, netijeli syýasy formany seçip almaga, syýasy wezipeleri çözmegiň amatly usullaryny tapmaga, beýleki dünýä ýurtlarynyň, halklaryň toplan syýasy tejribelerinden döredijilikli peýdalanmaga kömek edýär.

Syýasaty öwreniş ylmynda umumy metodlaryň başga görnüşleri hem bar. Mysal üçin, antropologik, psihologik, taryhy we başg. Häzirki wagtda dünýä ýüzünde olardan peýdalanýan syýasaty öwrenijiler az däl.

Syýasy gatnaşyklary öwrenmekde ulanylýan metodlaryň ikinji topary barada durup geçeliň. Bulara analiz we sintez, induksiýa we deduksiýa, abstrakt we akyl ýetiriş usuly, modelleşdirmek, matematika, kibernetika we başga şulara meňzeş metodlar girýär. Bular hakda aýratyn gürrüň edip oturmagyň hajaty ýok, sebäbi olar diňe syýasaty öwreniş dersiniň metodlary däldir, eýsem ylymlaryň umumy metodlarydyr.

Syýasaty öwreniş dersinde ulanylýan metodlaryň üçünji topary *empirik-sosiologik metodlarydyr*. Olar konkret sosiologiýadan, kibernetikadan we başga ylymlardan alnan metodlardyr. Özlerem tejribe maglumatlaryny ýygnamak bilen baglydyr. Bulara statistika maglumatlaryň peýdalanylyşy, dürli dokumentleriň analiz edilişi, anketalar arkaly sorag-jogap geçirilişi, laboratoriýa tejribeleriň guralyşy we başgalar girýärler. Görnüp durşy ýaly, syýasaty öwreniş dersi bu

metodlary işjeň ulanýan hem bolsa, olar onuň özboluşlylygyny görkezýän metodlar dälidir.

Syýasaty öwreniş dersiniň ylym hökmünde aýratynlygyny onuň jemgyýetde tutýan *roly* we *funksiýasy* kesgitleýär. Bu funksiýalaryň ýerine ýetirýän wezipelerini bilmezden syýasaty öwreniş ylmyna düşüňip we ony özleşdirip bolmaýar.

Şol funksiýalaryň ilkinjisine *akyl ýetiriş funksiýasy* diýilýär. Bu funksiýa syýasy durmuşdaky gatnaşyklary we kanunalaýyklyklary dogry analizlemäge we şu esasyda syýasy hadysalaryň mazmunyna çuňňur düşünmäge hem-de syýasy çaklamalar bermäge kömek edýär.

Syýasaty öwreniş dersiniň ýene bir funksiýasyna *baha beriş funksiýasy* diýilýär. Munuň hem ähmiýeti uludyr. Ol syýasy gurluşlara, institutlara, dürli-dürli syýasy wakalara, aýry-aýry şahalara baha berýär. Munuň özi jemgyýetde ýaşayan raýatlara, häkimiýet organlarynda işleýän şahslara gaty uly täsir edýär, olaryň öz hereketlerinde ägä bolmaklaryna hemaýat berýär.

Syýasaty öwreniş dersiniň indiki funksiýasyna *syýasy sosializasiýa funksiýasy* diýilýär. Bu adamlara syýasy terbiýe bermek bilen baglydyr. Demokratik döwletlerde şu funksiýa iňňän giňden peýdalanylýar, özem oňat netijeler berýär. Ol hususan-da raýatlygy terbiýelemek, ilatyň syýasy medeniýetini kemala getirmek bilen meşgullanýar. Munuň örän uly ähmiýeti bardyr. Çünki, bu ägirt uly iş adamlara syýasy aň-düşünje bermek bilen çäklenmeýär, eýsem olaryň syýasy taýdan özüni alyp barylaryna hem uly täsir edýär, kanunlara hormat goýmagy öwredýär.

Syýasaty öwreniş dersi *jemgyýetiň syýasy gurluşyny kämilleşdirmek funksiýasyny* hem ýerine ýetirýär. Umuman aýdanyňda, bu ylym syýasy gurluşyň, syýasy reformalaryň we özgerişleriň teoretik esasy bolup durýar. Könelişen syýasy edaralaryň çalşyrylmagyny, täze syýasy institutlary döretmegi öwredýär, garşylyklary, konfliktleri parahatçylyk bilen çözmegiň ýollaryny salgy berýär.

Syýasatyň *subýekti* we *obýekti* hem bolýar. *Syýasatyň subýekti* eýäni görkezýär – syýasy durmuşa akyl ýetirýän adam syýasaty öwreniş ylmynda subýekt bolup çykyş edýär. *Syýasatyň obýekti* hökmünde syýasy wakalar, hadysalar hereket edýärler. Häzirkizaman syýasaty öwreniş dersiniň ylmy garaýyşlary, derejesi, onuň metodlary we funksiýalary tiz ösýär. Şunuň bilen birlikde onuň ylmy düşüňjeleri-derejeleri hem baýlaşýar. Indi syýasaty öwreniş dersiniň birentek ideýalary, düzgünleri syýasy pikiriň bütin dünýäde gazanan üstünlikleri esasynda umumyadamzat gymmatlyklaryna öwrülip barýar. Bu üstünlikleri mundan hem ýokary derejä götermek üçin geçmişde toplanan syýasy pikirleri, syýasy ylmyň halkara masşabynda gazananlaryny öwrenmegiň ähmiýeti iňňän uludyr.

“Syýasaty öwreniş” okuw dersi jemgyýetçilik dersleriniň we ylymlarynyň hemmesi: taryh, hukugy öwreniş, sosiologiýa, ykdysady teoriýa, filosofiýa, syýasy filosofiýa, syýasy geografiýa, syýasy sosiologiýa, syýasy ykdysadyýet, syýasy antropologiýa, dünýä ykdysadyýeti, ekologiýa, pedagogika, psihologiýa, etika, estetika ýaly ylymlar bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr we bu okuw dersleri, jemgyýetçilik ylymlary bilen baglanyşykda öwrenilýär.

2-nji tema. Syýasy häkimiýet, onuň sosial komponentleri we amala aşyrylyşy

4 sagat

M e ý i l n a m a:

1. Syýasy häkimiýet düşünjesi.
2. Syýasy häkimiýetiň düzümi we gurluşy .
3. Syýasy häkimiýetiň funksiýalary.
4. Saýlaw düşünjesi.
5. Syýasy liderlik problemasy.

E d e b i ý a t:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. – A., 2008.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygyndysy. –Aşgabat, 2007.
3. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. (Gysgaça terjimehal). –Aşgabat, 2007.
4. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. –Aşgabat., 2001.
5. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama (Ikinji kitap). –Aşgabat., 2004.
6. Политология. (Авторефераты). - М.,1998.
7. Основы политологии. - М.,1992.
8. История политических и правовых учений. - М.,1988.
9. Политическая социология. (Для студентов вузов). – Ростов н/Д., 1997.
10. Политология. Экзаменационные ответы. - М.,2004.

Häkimiýet syýasy durmuşy dolandyrmagyň we edara etmegiň gözbaşy hasaplanýar. Etimologiýasy boýunça ol özüniň jemgyýetde ýüze çykýan sosial hadysalar bilen baglanyşýar. Häkimiýetsiz syýasy durmuşy, jemgyýeti we ýaşayşy göz önüne getirmek asla mümkin däl. Eger syýasy häkimiýet bolmadyk bolsa, onda üznüksiz gapma-garşylyklaryň we göreşleriň netijesinde jemgyýet heläk bolardy. Aslynda “*häkimiýet*” sözüniň düýp manysy-da haýsy hem bolsa bir adamyň ýa-da toparyň başga bir adama, topara ýolbaşçylyk etmegidir, has dogrusy, olaryň üstünden agalyk etmegidir. Şu manyda alnanda, “*häkimiýet*” sözüniň “*höküm*” düşünjesi bilen hem arabaglanyşygy duýulýar. Sebäbi, agalyk edýän tarap özüniň tabynlygyndaky tarapa belli bir tabşyryklary ýerine ýetirmekligi *höküm* edip bilýär. Jemgyýet dolandyrylýan häkimiýetiň esasynda ýaşayar. Görşümüz ýaly, häkimlik etmekligiň esasy şerti onuň bir tarapynda tabşyryk berýän, ýumuş buýurýan (*höküm* edýän) tarap, beýleki bir tarapynda bolsa şol tabşyryklary ýerine ýetirmäge borçly taraplar bolmaly. Häkimlik edýän tarapyň tabynlykdaky tarapa berlen tabşyryklary ýerine ýetirmäge borçly etmekligi üçin degişli güýji we serişdeleri bolmaly. Şeýle serişdeleriň hataryna agalyk edýän tarapyň tabynlykdaky tarapy zorluk bilen mejbur etmeklige bolan mümkinçiligi hem girýär.

Syýasy häkimiýet – munuň özi şahsyýetiň, partiýanyň, aýry-aýry toparlaryň döwletiň öz erk-isleglerini amala aşyrmak üçin abraýyň, hukugyň, zorlugyň we beýleki serişdeleriň üsti bilen adamlaryň işine, gylyk-häsiýetine kesgitli täsir etmegiň hakyky ukybydyr we mümkinçiligidir. Syýasy häkimiýet jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň we adamlaryň işiniň dürli usullarynda: agalyk, ýolbaşçylyk, dolandyryjy gurama, gözegçilik görnüşinde ýüze çykýar. Syýasy häkimiýet öz önünde goýan maksatlaryna ýetmek üçin beýlekileriň garşysyna öz erkini ulanmagyň mümkinçilikleri hökmünde dürli metodlardan netijeli peýdalanmagy öňe sürýär.

Syýasy häkimiýeti durmuşa geçirmegiň mehanizmi diýlip, häkimlik etmegiň dürli usullaryna we serişdelerine aýdylýar. Syýasy häkimiýetiň gurluşy şu tertipde jemlenýär:

Häkimiýeti ele almagyň çeşmeleri:

- 1) *Syýasy awtoritet* – munda häkimiýet ugrunda göreşiji özüniň syýasy abraýy, mertebesi bilen häkimiýeti ele almaklyga synanyşýar.
- 2) *Güýç ulanmak* – häkimiýeti zorluk bilen basyp almaklyga synanyşýar. Munuň soňy köplenç terrorçylyga baryp ýetýär.
- 3) *Bähbitler* – özüniň şahsy niýeti, maksady, matlaby bilen syýasy häkimiýeti eýelemeklige dyrjaşýar.
- 4) *Ynandyrmak* – jemgyýetde syýasy häkimiýeti ele almaklygyň iň ygtybarly ýoludyr.

Häkimiýetiň obýektleri hökmünde *indiwid* – ol aýratynlykda alnan adam bolup, ol syýasy häkimiýeti oriýentirleýär, sosial toparlar hem-de synplar çykyş edýär.

Häkimiýetiň subýektlerine döwlet, syýasy institutlar, syýasy liderler, syýasy elita we syýasy partiýalar, *häkimiýetiň funksiýalaryna* (wezipelerine) bolsa

hökümdarlyk etmek, berk gözegçilik, guramaçylyk işleri hem-de işiň netijeliligi degişlidir.

Häkimiýet ugrunda göreş her bir hukuk döwletiniň berkerar bolmagynyň we ösmeginiň ähli stadiýalarynda syýasy durmuşyň adaty ýagdaýydyr. Bu göreş syýasy durmuşyň esasy subýektleriniň göreşiň maksatlaryna tarap siwilizlenen ýol arkaly barýan göreşidir. Syýasy häkimiýet subýekt (*döwlet*) bilen obýektleriň (*raýat*) arasyndaky gatnaşyklardyr. Jemgyýetçilik durmuşynda esasy orun syýasy häkimiýete degişlidir. Adamzadyň durmuşynda häkimiýetiň dürli görnüşleriniň peýda bolmagy jemgyýetde döwletleriň döremegi bilen baglanyşdyrylýar. Bu, hakykatdan-da, şeýledir. Sebäbi islendik jemgyýet bähbitleri (islegleri) biri-birleriniňkiden tapawutly toparlardan ybaratdyr. Jemgyýeti düzýän dürli toparlaryň bähbitlerini sazlaşdyrmak, olaryň özara agzybirligini üpjün etmek, adamlary belli bir maksada gönükdirmek ýaly meseleleri çözmek üçin haýsy-da bolsa bir toparyň ýa-da şahsyýetiň jemgyýete ýolbaşçylyk etmekligi zerur, jemgyýetiň bolsa, öz gezeginde, bu topara ýa-da şahsyýete tabyn bolmagy zerur. Jemgyýete umumy ýolbaşçylyk edýän, ony birleşdirýän, düzgünleşdirýän häkimiýete *syýasy häkimiýet* diýilýär.

Syýasy häkimiýet bu ýerde bir subýektiň döwlet gurallaryny ulanyp öz erkini toparlara, köpçülige, guramalara, adamlara dakmaklyk başarnygy bolýar. Syýasy häkimiýet döwletiň kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we kazyýet häkimiýetleriniň üsti bilen amal edilýär. Bir subýektiň başga birine kesgitli täsir edip bilmeklik başarnygy dürli serişdelere: gorka, bähbide, ynanja, adata, kanuna, däbe we başg. esaslanyp biler. Syýasy häkimiýeti amal etmeklik adam köpçüliginiň bähbitlerini kanagatlandyrmaklygy göz önünde tutup döwlet edaralaryna daýanýar.

Saýlawlar syýasy prosesde häzirkizaman syýasatynyň möhüm düzüm bölegidir. Olar raýatlaryň kesgitli düzgünler boýunça we dolandyryş guramalarynyň kemala getirilmeginiň usulyny häsiýetlendirilýär. Saýlawlaryň netijesinde saýlawda üstün çykan dalaşgärlere *häkimiýet ygtyýarlyklary* berilýär. Saýlawlar elmydama ses berme bilen berk baglanyşyklydyr. Ählumumy geçirilýän saýlawlara her bir raýatyň gatnaşmaklygy we ses bermekligi göz önünde tutulýar.

Saýlawlar – dürli syýasy institutlara we dolandyryş derejesinde parlamente, prezidente wekilçilikleýin, köplenç, ýerine ýetiriji organlaryň syýasy prosese häkimiýetiň ýerli guramalara ýaýrandygy sebäpli, syýasy we jemgyýetçilik durmuşda giňden ýaýran syýasy hadysadyr. Saýlawlaryň köpdürlüligi raýatlaryň önünde syýasy öndebaryjylyk görkezmek, döwlet we jemgyýetçilik işlerine täsir etmek syýasy proses üçin ýeterlik giň mümkinçilikleri açyp goýýar.

Saýlaw döwründe raýatlaryň öz bähbitlerini bilmekligi, göz ýetirmekligi olaryň syýasy partiýalaryň we deputatlaryň saýlaw maksatnamalaryna goşulmaklaryna amatly şertleri döredýär.

Syýasat toparlaryň, adamlaryň, guramalaryň durmuşy saýlawynyň gurşawy bolup ahlak bilen jebis baglanyşykda bolýar. Arzuw edilýän geljegiň taslamalaryny saýlamaklyk, ol ýa-da beýleki çäkli maksatlaryň ähmiýetliligi adamyň, toparyň ýagşy we ýaman, adalatlylyk we adalatsyzlyk baradaky ahlak oýlanmalaryna esaslanýar.

Ahlak we syýasat jemgyýetçilik durmuşyny irki sosial dolandyryş görnüşlerine degişli bolýarlar. Olary ýakynlaşdyrýan zat ikisiniň hem sosial saýlaw gurşagyna degişli bolýandyklary we şonuň üçin ýeterlikli derejedäki hereketlilik we üýtgeýänligi bolýar. Olaryň manysy köp zatlar: taryhy we sosial-medeniýetden başlap we subýektiw göz önüne getirmeler hem-de hatda tötänliklere çenli zatlaryň täsirine baglydyr.

Ondan başga-da ahlak we syýasat adamlaryň ýaşayyş hereketlerini sazlaşdyryjy kada-düzgünler hem bolýar. Adamlaryň özüni alyp baryş hereketi ähli adamlar üçin hökmany bolan ahlak we syýasy-hukuk kadalarynyň (umumy düzgünler, ýokar nusgalyklar, özüni alyp barmaklygyň nusgalary) üsti bilen sazlaşdyrylýar. Ýöne, ahlak we syýasy kadalar biri-birinden kesgitleniş usullary we amal ediliş serişdeleri boýunça hem tapawutlanýarlar.

Ahlak kadalary, mysal üçin, jemgyýetde adamlaryň ýagşy we ýaman, wyždan, adalatlylyk düşüňjeleriniň esasynda kemala gelýärler. Jemgyýetiň agzalarynyň köpüsiniň aňlamaklary we kabul etmekleri bilen olar hökmany ähmiýete eýe bolýarlar. Syýasy we hukuk kadalary döwlet tarapyndan kesgitlenip, köplenç kanunlarda öz beýanyny tapýarlar, olaryň çap edilmegi bilen bu kadalar hökmanylyga eýe bolýarlar. Ahlak kadalary resminamalarda berkidilmeýärler, olar adamlaryň aňynda bolýarlar. Syýasy-hukuk kadalary diňe ösen raýat jemgyýetinde adamlaryň olaryň adalatlylygyna düşünmekleri bilen meýletin ýerine ýetirilip bilner. Ýöne döwlet olaryň ýerine ýetirilmegi üçin mejbur ediji çäreleri hem ulanyp bilýär. Görşümüz ýaly, ahlak bilen syýasatyň gatnaşygy çylşyrymlydyr.

Häkimiýet barada gürrüň edilende bolsa häkimiýetleriň bölünişigi meselesi aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Bu meseläni ilkinji gezek inlis alymy *Džon Lokk* çözmeklige çalyşýar. Ol ýokary häkimligi kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we federal häkimiýetlere bölmek barada pikiri öňe sürýär. Kanun çykaryjy wezipäni, onuň aýtmagyna görä, parlament, ýerine ýetiriji – harby güýçler we kazyýet, federal – karol we ministrler amala aşyrmaly. *Džon Lokk* bu ýerde konstitusion režimli nazary taglymat barada gürrüň edýär.

Džon Lokk adamyň tebigy hukugy hökmünde onuň erkinligini we zähmet esasynda gazanylan emlägine bolan hukugyny kesgitleýär. Ol özüniň „Döwlet dolandyryşy barada iki traktat“ atly işinde adamlaryň ilkinji ýagdaýlary hökmünde „tebigy hukugyň“ agalygyny: erkinlik, deňlik we eýeçiligiň goraglylygyna garaýar. Ýöne ol *Gobbs* kimin adamlaryň „tebigy hukugyny“ goramaklyk üçin „jemgyýetçilik şertnamaň“ netijesi bolan döwletiň gerekligini belleýär. *Gobbsyň* pikiriçe, adamlaryň ilkibaşdan güýçli we gaharjaň bolanlary sebäpli biri-birini ýok etmezlikleri üçin jemgyýetçilik şertnamalaryň esasynda döwlet ýüze çykýar. Lokkyň pikiriçe döwlete tebigy hukugyň belli bir bölegi – ilki bilen hem söz azatlygyny, ynanjy we eýeçiligi goramaklyk geçirilýär. Alym häkimiýeti ýerine ýetiriji, kanun çykaryjy we kazyýet şahalara bölmek baradaky taglymaty hem ösdürýär. Bu ýerde kesgitleýji orun parlamentde kanun çykaryjy häkimiýetiň jemlenmegi bolýar. Hut kanun çykaryjy häkimiýet jemgyýetde ýola goýulýan düzgüni we edara ediş usuly kesgitleýär.

Džon Lokkyň häkimiýeti bölmek baradaky pikiri soňra fransuz alymy *Şarl Lui Monteskye* (1689-1755) tarapyndan has doly işlenilip düzülýär. Onuň

aýtmagyna görä, her bir režimde, goý, ol monarhiýa bolsun ýa-da demokratiýa bolsun, tapawudy ýok, häkimiýet hökmany suratda kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we kazyýet şahamçalaryna bölünmeli. Ol: „*Döwletde kanun çykaryjylyk häkimiýetini umumy döwlet derejesindäki kararlary ýerine ýetirmek häkimiýetinden we jenaýaty ýa-da aýry-aýry adamlaryň dawaly meselelerini sud etmek häkimiýetini biri-birinden üznelikde saklaman, eýsem bitewileşdirmek gerek*“ diýip belläpdir. Diňe şeýle bölünişik bolan döwletde adamy kanunyň buýurmadyk zatlatlaryny etmeklige, kanunyň rugsat berýän zatlaryny ýerine ýetirmezlige hiç bir kişi mejbur edip bilmez.

Ýöne, jemgyýetiň döwrebap syýasy ulgamynyň döremegi örän çylşyrymly meseleleriň biridir. Ol kämilligi gazanmaklyk üçin, durnukly demokratik döpler esasynda, düzüm döredijiler bolan: häkimiýeti, jemgyýeti we şahsyýeti sazlaşdyrmak gerek bolýar. Şonda häkimiýeti amal edýän döwletiň hökmany suratda kanuna daýanýan hukuk döwleti bolmaklygy zerurdyr. Jemgyýet hem özgermeli. Oňa dürli görnüşli assosiasiýalar, köpçülikleýin hereketler, partiýalar häsiýetli bolmaly. Şolaryň kömegi bilen ýerli öz-özüňi dolandyryşy artdyrmaly. Şonuň ýaly-da bu ýerde raýata düýpgöter başga orun berilýär. Birleşmeler öz agzalaryndan düzgün-nyzamylygy gorka görä däl-de, düşünjelilige, içki ynanja esaslanyp ýerine ýetirmekligi talap edýärler. Olar öz borçlaryny ak ýürekli ýerine ýetirip, öz hukuklaryny goraýarlar.

Şu hili düzgüniň döremekligi liberal-demokratik ideologiýanyň öňe sürýän ýörelgeleriniň agdyklyk etmekligi bilen bagly bolýar. Liberal-demokratik ideologiýanyň syýasy nazaryýet esasy bolup 1948-nji ýylyň 10-njy dekabrynda BMG-niň Baş Asambleýasy tarapyndan kabul edilen Adam hukuklarynyň Ählumumy Jarnamasy çykyş edýär. Bu resminama 1798-njy ýylyň 28-nji awgustynda beýik Fransuz rewolýusiýasy döwründe kabul edilen „Adamyň we raýatyň hukuklarynyň Jarnamasynyň“ iş ýüzünde durmuşa geçirilişi boldy.

Ählumumy Jarnamada: „Ähli adamlar öz mertebesinde azat we deň bolup durýarlar“ diýip bellenilýär. Her bir adam Deklerasiýanyň beýan eden ähli hukuklaryna we azatlyklaryna eýe bolmalydyrlar. Adama degişli hukuklary we azatlyklary amal edilmeli ugurlaryna görä şahsy, syýasy, ykdysady, durmuşy-medeni, ekologik görnüşlere bölse bolar. Syýasatda liberal-demokratik jemgyýet, görşümüz ýaly, adam hukuklarynyň, häkimiýet bölünişiginiň, öz etjek işiňi azat saýlap almaklygyň, bäsleşik azatlygynyň ýörelgelerine daýanýar. Bu syýasy ýörelgeler, bir tarapdan, syýasy filosofiýada Džon Lokk tarapyndan we ikinji tarapdan etikada we hukuk filosofiýasynda Immanuel Kant tarapyndan jemlenen täze döwriň syýasy-sosiologik taglymatyna daýanýar. Diýmek, adamyň erkinligi, onuň sosial jogapkäriligi bilen aýrylmaz baglanyşykda bolýar. Ykdysadyýetde liberal ideologiýa döwlet tarapyndan ähli çäklendirmeleri aradan aýyrmagy, hususy işewirlişe giň ýol açylmagyny, telekeçilige gerek bolan mümkin boldugyça erkin şertleri döretmekligi talap edýär. Häzirki döwürde hem liberal-demokratiýanyň tarapdarlary demokratik, erkin bäsleşik, hususy eýeçilik ýörelgelerine ykrarly bolup, döwletiň şu şertleriň döremegine yzygiderli täsir etmekliginioň gerekliligini Adamyň diňe demokratik düzgüniň içinde mertebelenýänligini belleýärler.

Demokratik däl syýasy düzgünlere *totalitarizm* we *awtokratizm* girýärler.

Totalitarizm demokratiýanyň garşydaş bolany sebäpli biz şu düzgüniň üstünde durup geçeliň. *Totalitarizm* (*totalis* latynça – dolulyk, tutuşlaýyn) jemgyýetiň syýasy, ykdysady we ruhy taraplaryna döwletiň doly gözegçilik etmekligi bilen tapawutlanýar. Bu ýerde adamlaryň oý-pikirleri hem göz astynda bolýar. “Başgaça pikirlenýän” diýen düşünje oňa şaýatlyk edýär. XX asyryň uzak döwründe adamlaryň aň-düşünjesi bir ölçegiň esasynda gurnalmaklyga synanyşyldy. Adamlaryň aňy bir galyba salynanda, olaryň ruhy weýran bolýar. Gazaply düzgünler ozal hem bolan, ýöne totalitarizm döwrüň zalymlygy hökmünde orta çykýar. Sebäbi raýatlaryň üstünden doly gözegçilik köpçülikleýin maglumat serişdeleriniň, radionyň, telewideniýanyň döremegi bilen mümkin boldy. Totalitarizmde adam döwlet maşynynyň önünde ýeke-täk galyp, oňa boýun bolýar.

Syýasy häkimiýet haýsy-da bolsa bir şahsyýetiň, belli bir syýasy guramanyň elinde hem bolup biler. Emma tutuş jemgyýet derejesinde alnanda, syýasy häkimiýet döwletiň elindedir. Munuň öz sebäpleri bar. Döwlet jemgyýeti dolandyrmak üçin döredilen ýörite syýasy edaradyr. Döwlet jemgyýeti özüne degişli bolan serişdeleriň üsti bilen adamlaryň oňa meýletin beren ygtyýarlyklarynyň esasynda dolandyrýar. Döwlet gerek ýerinde güýç hem ulanyp, jemgyýetde tertip-düzgüniň bolmagyny amal edýär. Döwletiň syýasy häkimliginiň gowşaklyk ýa-da güýçlülük derejesi ilkinji nobatda, onuň gözbaşynda duran şahsyýetlere, döwlet ýolbaşçylaryna, syýasy liderlere degişlidir.

Jemgyýetiň durmuşyny kesgitli reformalar esasynda üýtgetmek, adamlaryň ýaşaýyş-durmuş şertlerini gowlandyrmak üçin jemgyýetiň ähli ähli sferalaryna täze reformalar zerur gerekdir. Döwlet hem-de partiýa sistemasynyň gözbaşynda durýan we jemgyýetçilik-syýasy guramalara ýolbaşçylyk edýän *liderlik korpusy* bolmasa bulary durmuşa geçirmek mümkin däldir.

Lider nähili bolmaly we liderlik funksiýalary nämeleri talap edýär? 1989-njy ýylda Halkara gatnaşyklary neşirýaty “Syýasy portretleriň ýygındysyny” çap etdi. Bu ýygindyda syýasy liderleriň özüni alyp barmaklarynyň düzgünleri, funksiýalary giňden açylyp görkezilýär. “*Lider*” sözi “*leder*” diýen inlis sözünden gelip çykyp, ol “*öňdebaryjy*”, “*ýol görkeziji*” diýen manyny berýär. Liderligiň taryhy ähmiýetini ylymda ilkinji bolup *Maks Weber* kesgitlepdir.

Liderlik instituty entek gadymy döwürlerde ýüze çykyp başlaýar. Onuň ýüze çykmagy adamlaryň sosial bähbitleriniň artmagy hem-de olaryň bilelikdäki ýaşaýyşynda ýüze çykýan meseleleri çözmek bilen şertlendirilýär. Liderlik korpusy köptaraplaýyn düşüňjedir. Ol hemişe jemgyýetiň ösüşi bilen bilelikde üýtgeýär.

Syýasy liderler diýlip, esasan, döwlet häkimiýetiniň in ýokary wezipesini eýeleýän adamlara düşünilse-de, her bir döwlet başyna geçen adam, sözüň hakyky manysynda syýasy lider bolup bilmeýär. Döwleti dolandyrmak, jemgyýeti agzybir saklamak, halky bir maksada gulluk etmäge gönükdirmek aňsatlyk bilen çözülyän meseleler däldir. Şeýle meseleleri oýlanyşykly pikirlenip, derňäp, akylly-başly çözüp bilýän döwlet ýolbaşçysy hakyky lider bolup bilýär. Döwlet ýolbaşçysy halkyň arasynda öz adalatlylygy, dogruçylygy, parasatlylygy bilen tapawutlanmalydyr, uly abraýdan peýdalanmaly hem-de halky yzyna düşürmegi başarmalydyr. Italýan syýasaty öwreniji *Nikkolo Makiawelliniň* (1469-1527) işläp düzen “Liderlik teoriýasy” özünde dört düzgüni jemleýär:

1) Lideriň häkimiýeti hemişe onuň töwerekdäkileriniň goldawyna we ýardamyna daýanmalydyr;

2) Golastyndakylar liderden nämä garaşandygyny hem-de lider hem öz gezeginde olardan nämä garaşandygyny bilmelidir;

3) Lider islendik kynçylyklardan baş alyp çykmagy başarmalydyr;

4) Lider öz töweregindäkiler üçin mydama adalatlylygyň nusgasy bolmalydyr.

Syýasaty öwreniş ylmynda syýasy liderler biri-birinden tapawutlandyrylyp, birnäçe toparlara bölünýär. Amerikan alymy *Robert Taker* syýasy liderleri aşakdaky üç topara bölýär:

1. *Lider-reformator* – jemgyýetde agalyk edýän maksatly ýörelgelere doly düşünýär, olary ykrar edýär, şol bir wagtda hem olar bilen ylalaşýar. Emma jemgyýetiň şol maksada ýetmek üçin ulanýan hereketlerini ýeterlik hasap etmeýär. Şol sebäpli-de ol jemgyýetdäki ýagdaýy düýpgöter üýtgedip, öňde goýlan maksada ýetmek üçin täze, başga täzeçillik ýollary bilen amala aşyrmaga çalyşýar.

2. *Lider-rewolýusioner* – jemgyýetde özünden öň agalyk eden garaýyşlary tutuşlygyna inkär edip, ähli güýjüni olaryň ýok edilmegine gönükdirýär. Ol düýbünden özüçe täze reformalary öňe sürýär, jemgyýetçilik gurluşyny öwrülişik ýoly esasynda üýtgetmäge başlaýar.

3. *Lider-konserwator* – jemgyýetçilik durmuşynda hiç bir zady üýtgetmek islemeýär. Jemgyýetiň şol bir dowam edip gelýän akym bilen ýöremegine, dăp-dessurlaryň esasynda saklanylmagyna ýygyn edýär.

Syýasy lideriň görnüşleri babatynda edil şulara meňzeş başga-da syýasy garaýyşlar kän. Biz bu ýerde olaryň hemmesini sanap geçmekden saklanyp, syýasy liderlik meselesiniň *harizmalaryň liderler we şahsyýet kulty* diýlip atlandyrylýan taraplary barada az-kem gürrüň etmekçi. “*Harizma*” sözi irki hristian golýazmalarynda gabat gelýär. Ol “hudaýtarapynlyk” diýen manyny berýär. Syýasaty öwreniş ylmynda ol nemes sosiology *Marks Weber* (1864-1920) tarapyndan girizilipdir. Bu düşüňjaniň üsti bilen syýasy lideriň aýratyn bir topary häsiýetlendirilip, şeýle liderlere öz önbaşçylyk edýän halky, goşuny tarapyndan köre-körleýin goldanylýan, pygamberlere deňelýän, ýarym hudaý hasaplanylýan serdarlar, serkerdebaşylar degişli edilýär. Taryh ylmynda harizmalaryň liderleriň hatarynda *Aleksandr Makedonskiniň, Gaý Ýuliý Sezaryň, Napoleonyň, Gitleriň, Frankonyň, Staliniň* atlary sanalýar. Ýurduň halky ýa-da goşunyň esgerleri şeýle liderleriň yzyna oňa doly ynanyp, onuň hemme hereketlerini doly goldap düşýär. Şeýle lideriň yzyna köre-körlük bilen düşen halk, hat-da ol ilaty ejir çekmeklige mejbur etse-de, ony näletlemän, gaýtam, tersine, oňa alkyş ýagdyrýar. Harizmalaryň liderlik *şahsyýet kulty* (*cultus-tagzym etmek, boýun egmek* diýen manylary berýän latyn sözünden) diýilýän hadysa bilen gös-göni baglanyşyklydyr. *Şahsyýet kulty* haýsy-da bolsa bir syýasy lideriň jemgyýetiň durmuşyndaky ornuna çakdanaşa ýokary baha berilmegi, hemme gazanylan üstünlikleriň diňe onuň ady bilen aýrylmaz baglanyşdyrylmagy, onuň çäksiz mahabatlandyrylmagy, taryplanylmagy we öwürilmegi netijesinde emele gelýär.

Köplenç halatda liderleriň harizmasy ondan gorkmaklyk, çekinmeklik esasynda hem döreýär. Ýone harizmalayyn liderlik halkyň hakyky söýgüsiniň we hormatynyň esasynda hem döräp bilýär.

XX asyr halkara arenasyna dünýä belli görnükli syýasy liderleri orta çykardy. Ýer ýüzünde adamzadyň bagtly ýaşayşy ugrunda göreşen, öz ýurdunyň ösüşi üçin köp işleri amala aşyran syýasy liderler Hindistanda *Mohandas Gandhi* (1869-1948) hindi milli azat-edijilik hereketiniň ideology hökmünde tanalýar.

Bulardan başga-da *Şarl de Goll*, *Aleksandr Dubçek*, *Teodor Ruzwelt*, *Wudro Wilson*, *Franklin Ruzwelt*, *Duaýt Eýzenhauer*, *Džon Kennedi*, *Džimmi Karter*, *Ronald Reýgan*, *Fidel Kastro* we *Raul Kastro*, Hytaýda *Sun Ýatsen*, *Mao-Szedun*, Eýranda *Aýatolla Homeýni* 1979-njy ýylda eýran rewolýusiýasynyň gözbaşynda durup, Eýran Yslam Respublikasyny esaslandyryjydyr. Bulardan başga-da geçen XX asyrdan birnäçe meşhur döwlet we jemgyýetçilik işgärleri, syýasy liderler ösüp ýetişdiler.

Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaýy diňe bir Türkmenistanyň taryhyna däl-de, eýsem, bütindünýä taryhyna hem iň görnükli syýasy liderleriň biri hökmünde giren şahsyýetdir. Ol türkmen halkyna onuň asyrlarboýy arzuwlan özbaşdak döwletini gurup berdi.

3-nji tema. Syýasy sistema we syýasy düzgünler

4 sagat

M e ý i l n a m a:

1. Syýasy sistema we onuň gurluşy.
2. Syýasy sistemanyň funksiýalary.
3. Syýasy düzgün düşünjesi.
4. Türkmenistanda demokratik gurluşly döwletiň emele geliş aýratynlyklary.

E d e b i ý a t:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. – A., 2008.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygındysy. –Aşgabat, 2007.
3. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. (Gysgaça terjimehal). –Aşgabat, 2007.
4. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. –Aşgabat., 2001.
5. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama (Ikinji kitap). –Aşgabat., 2004.
6. Политология. (Авторефераты). - М.,1998.
7. Основы политологии. - М.,1992.
8. История политических и правовых учений. - М.,1988.
9. Политическая социология. (Для студентов вузов). – Ростов н/Д., 1997.
10. Политология. Экзаменационные ответы. - М.,2004.

“*Syýasy sistema*” termini syýasaty öwreniş ylmyna XIX asyryň 50-60-njy ýyllarynda girizilýär. Syýasy sistemanyň esasy wezipelerine şu aşakdakylar degişlidir:

- jemgyýetiň ösüşiniň baş ugurlaryny kesgitlemek;
- bellenen sepgitlere ýetmeklik üçin zerur bolan serişdeleri bir ýere jemlemek we ulanmak;
- jemgyýeti düzýän gatlaklaryň arasynda maddy we ruhy gymmatlyklary paýlamak;
- jemgyýetde agzybirligi saklamak, adamlar toparynyň hereketlerini utgaşdyrmak;
- kanunlar çykarmak we olaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmek.

Her bir jemgyýetiň syýasy sistemasyny ýola goýmak üçin kesgitli wagt gerek bolýar. Syýasy sistemalar *ýönekeý* we *çylşyrymly görnüşde* bolýar. Ýönekeý görnüşi esasan, jemgyýetiň az sanly gatlaklaryna mahsusdyr. Syýasy partiýalaryň, toparlaryň, jemgyýetçilik guramalarynyň köpdürlüligi jemgyýetde syýasy sistemanyň hem çylşyrymlaşmagyna getirýär. Syýasy sistemanyň üsti bilen döwlet, jemgyýet dolandyrylýar. Syýasy sistemada döwlet bilen raýat sazlaşykly gatnaşykda bolýar.

Syýasy sistemalaryň hereket edişine has doly göz ýetirmek üçin *syýasy režim (düzgün)* diýlen düşünjeden giňden peýdalanylýar. Onuň üsti bilen syýasaty öwreniş ylmynda syýasy ulgamyň hereket edişiniň we häkimiýetiň amal edişiniň ýollary we usullary häsiýetlendirilýär. Syýasy düzgünler dürli-dürlidir. Ylymda dünýä ýurtlarynda duş gelýän syýasy düzgünleri 4 görnüşe bölmeklik esasynda kabul edilendir. Syýasy režimler *totalitar, awtoritar, liberal* we *demokratik* ýaly görnüşlere bölünýär.

Totalitar düzgün. “*Totalitar*” diýen söz (*totalis-bitewi, tutuş* diýen manyny aňladýan latyn sözünden) syýasat ylmynda giňden ulanylýar. Totalitar düzgüniň esasy aýratynlygy häkimiýetiň jemgyýetiň üstünden doly, tutuşlaýyn gözegçilik edýändigidir. Şeýle düzgün ýöredýän ýurtda häkimiýet jemgyýetçilik durmuşyny tutuşlygyna öz gözastynda saklaýar. Häkimiýet diňe bir ykdysadyýeti, medeniyeti we maglumatlary öz gözegçiliginde saklaman, eýsem, adamlaryň şahsy durmuşyna hem aralaşyp, olary erkin ýaşamakdan, özbaşdak pikir ýöretmekden we hereket etmekden mahrum edýär. Totalitar düzgünde dolandyrylýan döwlet, barybir ir-uguç gowşamak ýa-da dargamak bilen bolýar. SSSR döwleti hem totalitar režimde dolandyrylan döwlet bolupdy. Onuň esasy güýji Sowet Soýuzynyň Kommunistik Partiýasydy. SSSR-de ähli zat SSKP-niň ygtyýaryndady, hemme meseleler merkezden çözülýärdi. SSKP-niň yzygiderli geçirilýän gurultaýlarynda içerki ösüşiň baş ýyllyk meýilnamalaryň jemi jemlenýärdi. 1922-nji ýylda esaslandyrylan kuwwatly SSSR döwleti içerki agzalalygyň, gowşaklygyň netijesinde 1991-nji ýylyň 8-nji dekabrynda doly dargady.

Awtoritar düzgün. Bu düzgün hem köp babatda totalitar düzgün bilen meňzeşdir. Awtoritar düzgüni döwletleriň bir režimden beýleki režime geçiş döwri üçin häsiýetlidir. Onuň esasy aýratynlygy bolsa syýasy häkimiýetiň jemgyýetiň durmuşyny gatyşmaklygy, ony gözegçilik astynda saklamaklygy, totalitar düzgün bilen deňeşdirilende birneme gowşagrakdir.

Liberal düzgün. Bu düzgüni belli bir derejede geçiş häsiýetli düzgün hökmünde häsýetlendirmek mümkin. Ol, köplenç, gysga döwürde dowam edip, köne düzgüniň we täze emele geljek düzgüniň häsiýetli aýratynlyklaryny özünde jemleýär. Häkimiýetiň jemgyýetiň durmuşyna goşulmaklygy mümkinçilik berlip, olar syýasaty barada öz pikirlerini we garaýyşlaryny beýan etmeklige başlaýarlar. Adam hukuklarynyň çägi giňelip başlaýar.

Demokratik düzgün. Häzirki wagtda dünýä ýüzünde dolandyryşyň has giň ýaýran görnüşidir. Demokratik dolandyryş giň mana eýedir. Demokratiýanyň dünýä inen ýeri b.e.öň V asyrdan Afina şäher döwletleri (grek polisleri) hasaplanýar. Afina halk demokratiýasy hökmünde hukuk, saýlawly jemgyýet bolup, ol içkeri gowşaklygyň barlygyna garamazdan, 200 ýyl ýaşapdyr. Demokratiýa köplügiň dolandyrmak ideýasyny esas edip goýýar. Syýasy kararlary kabul etmek hukugy raýatlaryň diňe gös-göni we wekilçilikli ýollary arkaly çözülýär.

Raýatlaryň söz azatlygynyň kepillendirilmegi – halk demokratiýasynyň özeni hasaplanýar. Jemgyýetde raýatlaryň özbaşdak, erkin oýlanyp-pikirlenip bilmegi demokratiýanyň diňe has ösen, kämilleşen ýerinde mümkindir. Sebäbi, döwletde demokratiýa bir ýa-da baş ýylyň dowamynda kemala gelmeýär, ony amala aşyrmak üçin jemgyýeti bu düzgüne doly taýýarlamaly bolýar. Biziň ýurdumyzda bolsa demokratiýa geçmek düzgüni etaplaýyn amala aşyryldy.

Syýasy prosesleriň çylşyrymlaşmagy hem demokratik düzgüne täsir edýär. Sebäbi syýasy prosesleriň barha çylşyrymlaşmagyna jemgyýetiň syýasy sistemasy sebäp bolýar.

4-nji tema. Raýat jemgyýeti

2 sagat

M e ý i l n a m a:

1. Raýat jemgyýeti ideýasy.
2. Raýat jemgyýetiniň gurluşy.
3. Raýat jemgyýetiniň funksiýalary.

E d e b i ý a t:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. – A., 2008.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygındysy. –Aşgabat, 2007.
3. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mäligulyýewiç Berdimuhamedow. (Gysgaça terjimehal). –Aşgabat, 2007.
4. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. –Aşgabat., 2001.
5. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama (Ikinji kitap). –Aşgabat., 2004.
6. Политология. (Авторефераты). - М.,1998.
7. Основы политологии. - М.,1992.
8. История политических и правовых учений. - М.,1988.
9. Политическая социология. (Для студентов вузов). – Ростов н/Д., 1997.
10. Политология. Экзаменационные ответы. - М.,2004.

Syýasaty öwreniş ylmynda *raýat jemgyýeti* örän çylşyrymly düzümdäki baglanyşyklaryň ulgamydyr. Raýat jemgyýeti döwletiň garamagyndan daşarky, oňa goşulýşmaýan şahsara gatnaşyklarynyň ählisini öz içine alýar. Şonuň ýaly-da, ol adamlaryň hem-de birleşmeleriň her günki isleglerini amal edýän, döwlete bagly bolmadyk jemgyýetçilik edaralarynyň giňişleýin ulgamyny hem özünde jemleýär.

Raýat diýip, şahsyýetiň haýsy-da bolsa bir döwletiň hukuk taýyndan deňşililigi diýmekdir hem-de onuň adatça, kanun tarapyndan berkidilmegidir. Şu jähtden kanun raýatyň, döwletiň içindäki we daşyndaky hukuk ýagdaýyny belleýär. Adamlar özleriniň gündelik ýaşayyş durmuşy bilen bagly bolan islegleriniň birnäçesini (mysal üçin, bazarlarda we dükanlarda ekologik taýdan howpsuz iýmitleriň we içgileriň satylmagyna, ýaşayan ýerleriniň töwereginiň abadançylygynyň üpjün edilmegine we ş.m. beýleki zatlar bolan isleglerini) deňşli birleşmeleri we wagtlaýyn hereket edýän guramalary döretmek arkaly kanagatlandyrýarlar. Şeýle birleşmeler bilim, medeniýet, sport we syýahatçylyk meseleleri babatda hem döredilýär.

Ösen raýat jemgyýeti – syýasy sistemanyň durnuklylygynyň esasydyr. Sebäbi, jemgyýetde kämil sistemany ýola goýmak örän çylşyrymly meseleleriň biridir. Ol bir ýa-da iki ýylyň işi däl. Ony amala aşyrmak üçin oýlanyşykly syýasatyň bolmaly. Siwilizlenen raýat jemgyýeti adamlaryň aň-dünýägaraýşynyň ösen wagtynda kemala gelýär. Iňlis alymy *Karl Popper* (1902-1994) “Açyk jemgyýet we onuň garşydaşlary” atly eseri bilen meşhurdyr. Bu syýasy eserinde Popper raýat jemgyýetiniň esasy düzgünlerini işläp düzdi. Onuň pikiriçe, raýat bilen döwlet “raýat jemgyýetini” birleşdirýän köpri bolup hyzmat edýär. *Ralf Darendorf* (1929) nemes sosiology, syýasy işgär, publisist, häzirkizaman liberalizminiň ideology hökmünde “Jemgyýet we döwlet” diýen eserinde raýat jemgyýetiniň kemala gelmek proseslerini aýdyňlaşdyrýar.

Döwletiň işlerini dolandyrmak diýen düşünje döwletiň ähli edaralarynyň, şol sanda döwlet häkimiýet, dolandyryş we kazyýet edaralarynyň işini öz içine alýar. Bu hukuk adamyň raýatlygy bilen baglanyşyklydyr. Sebäbi yokarda belenip geçilişi ýaly, raýatlyk – bu adamyň we döwletiň arasyndaky durnukly hukuk arabaglanyşygydyr. Şonuň ýaly-da döwlet raýatlarynyň döwletiň işlerini dolandyrmaklyga gatnaşmaga bolan hukuklaryny ykrar etmek bilen olardan öz kabul eden kadalaşdyryjy namalaryny gysarnyksyz berjaý etmegi talap etmäge hukuk gazanýar.

Raýatlaryň döwletiň işleriniň dolandyrylyşyna gatnaşmaga bolan hukugy üç topara bölünýär:

1) Raýatlar öz atlaryndan çykyş etjek we döwlet dolandyryşy amala aşyrylanda özleriniň kanuny hukuklaryny we azatlyklaryny gorajak wekillerini döwletiň saýlawly edaralaryna saýlap bilýärler;

2) Raýatlaryň özleri gönüden-göni döwletiň saýlawly edaralaryna ýa-da wezipelerine saýlanmak arkaly döwletiň işlerini dolandyrmaklyga gatnaşyp bilýärler;

3) Raýatlar hiç kimi saýlamazdan we saýlanmazdan öz erk-isleglerini gönüden-göni sala salşyk arkaly beýan edip, döwletiň işlerini dolandyrmaklyga gatnaşyp bilýärler;

Kämil raýat jemgyýetinde bolsa *döwlet* ýokary derejä eýe bolýar. Adaty döwletiň ýerine raýatlar bilen kanun ýörelgeler esasynda gatnaşyga girýän raýat döwleti gelyär. Şeýle döwlete *hukuk döwleti* diýilýär. Bu meselä aýratyn garap geçeliň.

Gadymy akyldarlaryň döwlet baradaky garaýyşlarynyň üstünde biz ýokarda hem az-kem durup geçipdik. Şonda biz döwlet baradaky taglymatyň döreýşi we kämilleşişi bilen hem az-kem tanşypdyk. Bu ýerde biz *hukuk döwleti* diýlip atlandyrylýan döwletiň esasy ýörelgeleri dogrusynda gürrüň açmak isleýäris.

Hukuk bilimi sosial filosofiýanyň bir bölegi bolup, hukuk ylmynyň esasy seredýän meseleleriniň biridir. Hukuk döwleti ideýasyny ylymda ilkinji bolup *Mark Tulliý Siseron* (b.e.öň 106-43 ýý) işläp düzüpdir. Hukuk ideýasyna kanun, höküm, jeza, kanunalaýyklyk düşüňjeleri bilen birlikde döwletlilik ideýasy hem girýär. Hukuk jemgyýeti ynsanperwerlik düşüňjeleri hem-de şahsy islegleri kanagatlandyrmak maksady bilen döräpdir.

Raýat jemgyýeti, hukuk döwleti, hususy eýeçilik, şahsyýet aňy we jemgyýetçilik aňyny we öz-özünü aňlaýşy, jemgyýetçilik aňynyň görnüşleri barada alymyň işläp düzen pikirleri häzirki jemgyýetçilik ylmylarynda hem giňişleýin ulanylýar. Gegel raýat jemgyýetini we syýasy döwleti biri-birinden tapawutlandyrýar.

Raýat jemgyýeti, onuň pikirçe aýratyn şahsyýetleriň öz şahsy maksatlaryny we bähbitlerini amal edýän gurşawy bolýar. Filosof raýat jemgyýetiň üç tarapyňy:

1. Isleg ulgamy;
2. adalatlylygy amal etmeklik;

3. Polisiýa we birleşmek (kooperasiýa) taraplary biri-birinden tapawutlandyrýar. Raýat jemgyýeti üçin diňe bir hususy eýeçiligiň barlygy wajyp bolman, eýsem, onuň kanun, kazyýet we polisiýa tarapyndan goraglylygy hem wajyp. Şonuň bilen bilelikde raýat jemgyýeti üçin aç-açanlygyň wajyplygy: kanunlaryň jemagat önünde aýan edilmegi, adalatlylygyň köpçüligiň önünde amal edilmegi we oturdaşly kazyýetiň zerurlygy belenilýär.

Raýat jemgyýeti bilen döwlet Gegeriň taglymatyna görä, akyl bilen paýhasyň baglanyşygyna kybapdaş bolýar. Raýat jemgyýeti – bu „daşarky döwlet“, „mätäçligiň we akylyň döwleti“, hakyky döwlet bolsa – paýhasly, ol raýat jemgyýetiniň esasy bolýar. Gegel döwleti dürli hili düşündirýär: döwleti erkinlik pikiri hökmünde; bitewi organizm häkmünde; konstitution monarhiýa hökmünde düşündirýär. Gegel üçin erkinlik, adalatlylyk, hukuk diňe „döwlet pikirine“ laýyk gelyän döwletde mümkin bolýar. Gegel Lokkyň we Monteskýeniň erkinligi köpçüligiň önünde kepillendirýän döwletde häkimiýeti bölmeklik pikiri bilen ylalaşýar. Ol häkimiýetiň şahalarynyň biri-biri bilen gatnaşygy bitewiligiň we onuň agzalarynyň gatnaşygyny aýan etmeli.

Tomas Gobbs bolsa hukuk bilen kanuny tapawutlandyryp şeýle diýipdir. “Döwletiň ýokary häkimiýeti hukuk ideýasy arkaly goramagy bilen hukuk täze derejä çykýar. Kanun hukuk ideýasynyň ýüze çykmagy bilen herekete güýje girýär”.

Hukuk – bu adamyň dolandyryýan döwletlikde sosial normanyň bir häsiýeti, emma *kanun* bolsa, umumy tassyklananyň hiç hili şahsy pikire, islege bagly

bolmaýar, şonuň esasyn-da hukuk düşünjesinden tapawutlanýar. Ýöne, kanun bilen hukuk ideýasy biri-biri bilen arabaglanşyklydyr.

Hukugyň ählumumy kabul edilen düzgünleri we kada-kanunlary özünde jemleýän gural hökmünde emele gelmegi esasan, döwletiň döremegi bilen baglanyşyklydyr. Ýer ýüzünde eýýäm ilkinji dörän döwletlerde adamlaryň gatnaşyklary bilen baglanyşykly meseleleriň hemmesini diňe ahlagyň kömegi bilen kadalaşdyryp bolmajakdygyna göz ýetiripdirler. Netijede, döwletler adamlaryň özlerini alyp baryşlaryny, biri-birleri bilen gatnaşyklaryny, olaryň arasynda döreýän dawalary we jeddeleri kadalaşdyrmak üçin belli bir kanunlary we hukuk düzgünlerini işläp düzmäge mejbur bolupdyr. hukuk elmydama adalatlylyk bilen berk baglanyşyklydyr. Hukuk düzgünleri adamlaryň arasyndaky gatnaşyklarda emele gelýän dürli meseleleriň adalatly çözülmegine ýardam edýär. Hukuk düzgünleri jemgyýetiň durmuşynda ählumumy ylalaşygyň we raýat agzybirliginiň saklanmagynyň girewi bolup hyzmat edýär.

Döwletleriň iň ösen görnüşi hukuk döwleti görnüşindäki döwletlerdir. Gysgaça aýdylanda, *hukuk döwleti* – bu adamyň erkinliklerini we hukuklaryny, onuň ýaşayyş durmuşyny we emläklerini gyşarnyksyz goramagy öz baş wezipesi hasap edýän döwletdir. Hukuk döwletiniň esasy aýratynlyklarynyň biri şeýle döwletde “Kanun tarapyndan gadagan edilmedik zatlaryň hemmesine rugsat berilýär” diýlen ýörelgäniň ulanylýanlygy bilen baglanyşyklydyr.

5-nji tema. Jemgyýetiň ýaşayşynda döwletiň roly
2 sagat

M e ý i l n a m a:

1. Döwlet düşüňjesi we onuň elementleri.
2. Döwletiň döreýşi we ösüşi hakynda konsepsiýalar.
3. Döwletiň funksiýalary.
4. Hukuk döwleti.

E d e b i ý a t:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. – A., 2008.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygındysy. –Aşgabat, 2007.
3. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. (Gysgaça terjimehal). –Aşgabat, 2007.
4. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. –Aşgabat., 2001.
5. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama (Ikinji kitap). –Aşgabat., 2004.
6. Политология. (Авторефераты). - М.,1998.
7. Основы политологии. - М.,1992.
8. История политических и правовых учений. - М.,1988.
9. Политическая социология. (Для студентов вузов). – Ростов н/Д., 1997.
10. Политология. Экзаменационные ответы. - М.,2004.

Döwlet – syýasy sistemasynyň esasy instituty bolup durýar. Döwlet emele gelen pursadyndan başlap, akyldarlar döwletiň emele geliş tebigaty barada birnäçe syýasy, filosofik garaýyşlary we pikirleri öňe sürüpdirler. Şolar esasynda hem döwletiň birnäçe emele geliş konsepsiýalary we taglymatlary ýüze çykdy.

1. *Dini (teologik) konsepsiýa* – (*Awreliý Awgustin, Foma Akwinskiý*) döwlet hudaý tarapyn emele gelip, döwleti dolandyryýan patyşa hudaýyň ýerdäki wekili diýen garaýyş öňe sürülýär. Bu konsepsiýa orta asyrlar döwründe Günbatar Ýewropa ýurtlarynda diniň ähmiýetiniň ýokarlanan döwründe uly ähmiýete eýe bolupdyr. Filosofiýa ylmynyň *neotomizm* ugry hem şu pikiri goldaýar.

2. *Patriarhal konsepsiýa* – döwlet uly bir maşgala bolup patyşa we onuň raýatlarynyň arasyndaky gatnaşyk maşgalanyň atasy bilen maşgala agzalarynyň arasyndaky gatnaşyga meňzedilýär. Bu konsepsiýa laýyklykda döwlet maşgalalaryň urug tire-taýpalaryň birleşmegi esasynda emele gelýär diýen ideýa öňe sürülýär.

3. *Jemgyýetçilik-şertnamalaýyn teoriýa* – syýasaty öwreniş ylmynda ony esaslandyran we döredijilikli ösdüren akyldarlar *G.Grosiý, Tomas Gobbs, Žan Žak Russo* bolup, döwlet özygtyýarly häkimiýet eýeleri bilen boýun egijileriň arasyndaky baglaşylan şertnamanyň netijesinde emele gelipdir diýen ideýany öňe sürýärler. Olaryň bellemegine görä, adamlar häkimiýetsiz, döwletsiz ýaşayşyň kynlygyna göz ýetirip, döwlet döretmäge şertnama baglaşypdyrlar. Şonuň esasynda-da öz azatlyklarynyň, hukuklarynyň beýan tapýan ýeri hökmünde döwleti döredipdirler diýen pikir öňe sürülýär.

4. *Basybalyjylykly teoriýa* – (*L.Gumplowiç, K.Kautskiý*) bu teoriýany esaslandyryjy polýak awstraliýaly sosiology we ýuristi *L.Gumplowiç* bolup, döwlet güýçli halkyň ejiz halky basyp almagy bilen emele gelipdir diýen pikir öňe sürýär. 1933-nji ýylda Gitleriň häkimiýet başyna geçmegi bilen bu teoriýa täze mana eýe bolýar. Basybalyjylykly teoriýanyň gutulgysyzdygyna geçen XX asyrdan bolup geçen ululy-kiçili uruşlar, çaknyşyklar hem aýdyň görkezdi.

5. *Marksistik-leninçilik teoriýasy* – bu teoriýa XIX asyryň ahylarynda ýüze çykyp, döwlet jemgyýetde synlaryň bölünmegi, ýagny ykdysady bähbitli agalyk ediji synlaryň bölünmegi arkaly emele gelipdir diýen pikir öňe sürülýär. SSSR-iň döwlet dolandyryş sistemasy Marksistik-leninçilik teoriýasyndan ugur alypdy. Lenin özüniň “*Näme etmeli*” we “*Döwlet we rewolýusiýa*” atly eserlerinde bu teoriýany döredijilikli ösdürdi. W.I.Lenin “Döwlet – bir synpyň beýleki bir synpyň üstünden agalyk etmegini goldaýan maşyndyr” diýip belleýär.

Döwletiň alamatlary. Döwletiň 4 sany esasy alamaty bar:

- 1) Çägi;
- 2) Ilaty;
- 3) Suvereniteti (özygtyýarlylygy)
- 4) Dolandyryş aparaty (diwany).

Olaryň her biriniň üstünde aýratynlykda durup geçeliň.

Döwletiň çägi. Her bir döwlet haýsy hem bolsa bir aýratyn alnan çäkde ýerleşýär. Häzirki zaman döwletleriniň köpüsi öz çäklerini goňşy döwletleriň çäklerinden serhet zolaklaryny geçirmek arkaly araçäkleşýärler. Çäk döwletiň iň wajyp gymmatlyklarynyň biridir. Her bir döwlet diňe onuň çägi bolan ýagdaýynda

hakyky döwletdir. Çäginiň ululygy ýa-da kiçiligi döwletiň döwlet hökmünde kabul edilmegine täsir etmeýär. Häzir dünýäniň ýüzünde çäginiň ölçegi ummasyz uly döwletler-de, ujypsyzja çäkde ýerleşýän döwletlerde bar. Döwlete onuň ýerleşýän çäginiň diňe gury gaty ýeri degişli däl. Onuň eýeçiligine şol çägiň ýerasty baýlyklary-de suwly ýerleri-de (deňizleri, kölleri, derýalary), üstündäki howa giňişligi-de degişlidir.

Ilat. Hiç bir döwleti ilatsyz göz öňüne getirmek mümkin däl. Sebäbi döwlet häkimiýeti belli bir çäkde ýaşan adamlaryň üstünden ýöredilýär. Diňe döwleti bolan halk özüni bir bütewi umumylyk – bir millet hökmünde duýýar.

Suwerenitet. Her bir döwletiň suwerenitetiniň bolmaklygy hem iň zerur alamatlaryň biridir. Suwerenitet sözi “*souverainete*”-“*ýokary häkimiýet*” diýen manyny aňladýan fransuz sözünden. Döwletiň suwerenitetiniň bolmaklygy oňa ýurduň çäginde iň ýokary häkimiýetiň degişlidigini we ol häkimiýetiň hökürowanlygyny aňladýar. Bu bolsa döwletiň ýurdy özbaşdak we garaşsyz dolandyrmaga ygtyýarlydygyny, ýurduň çäginde hut şonuň buýruklarynyň we görkezmeleriniň gutarnyklydygyny aňladýar. Suwereniteti bolan döwlet öz daşary syýasatyny hem garaşsyz ýöretmäge ygtyýarlydyr.

Dolandyryş apparaty, häkimiýeti (diwany). Döwlet ýurdy diňe özüniň ýörite döredilen edaralarynyň üsti bilen dolandyryp bilýär. Häzirkizaman döwletleriniň dolandyryş apparaty birmeňzeş däl. Emma her bir döwletde hem şu aşakdaky ýaly edaralaryň ol ýa-da başga görnüşleri bar:

- kanunlary işläp düzýän wekilçilikli edaralar (parlamentler);
- ýerine ýetiriji we buýruk beriji edaralar (ministrlkler, häkimlikler);
- kanunlaryň we buýruklaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýän edaralar (kazyýet edaralary, prokuratura, polisiýa, harby güýçleri).

Ýokarda sanalan alamatlardan hem görnüşi ýaly, döwlet jemgyýetçilik durmuşynyň kadaly ösmegi üçin zerurlyk hökmünde taryhy taýdan dörän edaradyr.

Döwletler özleriniň çäkleýin gurluşy boýunça birnäçe görnüşlere bölünýär. Döwletler esasan, *imperiyä, unitar, federasiýa we konfederasiýa* görnüşli döwletlere bölünýär.

Imperiýalar bir döwletiň başga halklaryň ýerlerini basyp alyp, olary özüne tabyn etmekliginiň netijesinde döreýän ägirt uly döwlet gurluşlarydyr. Imperiýalar elmydama diýen ýaly metropoliýalardan we oňa tabynlykda ýaşayan koloniýalardan ybaratdyr. Metropoliýa diýlip imperiýanyň başlangyç merkezine, ýagny ýerleri basyp almaklygy, birleşdirmegi we özüne tabyn etmekligi başlan ýadrosyna aýar. Imperiýalaryň ilaty dili, medeniyeti we dini aýry bolan dürli milletlerden we halkyýetlerden ybarat bolýar. Imperiýalara imperatorlar, patyşalar, soltanlar, korollar tarapyndan ýolbaşçylyk edilip, olar esasan, güýç ulanmak arkaly saklanýar. Taryh ylmy dünýede şeýle imperiýalaryň birnäçesiniň bolanlygy barada we olaryň wagtyň geçmegi bilen dargap gidendikleri barada giňişleýin maglumatlar berýär.

Unitar döwletler häkimiýetiň ýokary derejede merkezleşdirilýänligi bilen häsýän bir bitewi döwletlerdir. Ýöne olar başga ýerleri basyp almak arkaly döräpdöwletler däl. Unitar döwletleriň hiç bir bölegi özbaşdak hereket edip

bilmeyär. Hemme meseleler diňe ýeke-täk bolan merkezi häkimiýet tarapyndan çözülýär.

Federasiýa tipli döwletler birnäçe aýratyn döwletleriň meýletin birleşmesi, has dogrusy, döwletleriň soýuzy görnüşli döwletler bolup, olara girýän döwletleriň her haýsysy umumy meselelerden (goranmak üçin bir bütewi goşun saklamak, ýeke-täk pul birligini ulanmak ýaly) başga meseleleri özbaşdak, merkeze garaşsyz çözmeklige hukuklydyr.

Konfederasiýa tipli döwlet birnäçe döwletleriň wagtlaýyn birleşmesi görnüşindäki döwlet bolup, oňa girýän döwletleriň her biri özüniň syýasy özbaşdaklygyny saklaýar.

Häzirki zaman döwletleri barada gürrüň edilende, olaryň ählisiniň diýen ýaly öz döwlet we milli simwollarynyň (nyşanlarynyň) barlygyny bellemek gerek. Döwlet simwollarynyň iň esaslarynyň hataryna döwlet baýdagy (tugy), döwlet gerbi (tugrasy) we döwlet gimni (senasy) girýär. Her bir döwlet öz döwlet simwollarynda öz taryhy gelip çykyşyny, milli, medeni, syýasy we ykdysady aýratynlyklaryny simwoliki görnüşde aňlatmaga çalyşýar.

Syýasy ulgamlaryň görnüşleri. Syýasy sistema (ulgam) häkimiýetiň hereket ediş we ýaşayyş usulydyr, ýagny onuň jemgyýetiň durmuşynda hakyky görnüşde ýüze çykmasydyr. Syýasy sistemanyň esasan, iki sany görnüşü, ýagny monosentristik syýasy sistema we plýuralistik syýasy sistema görnüşleri bar.

Monosentristik (mono-ýeke, center-merkez) syýasy sistema adyndan hem görnüşü ýaly, häkimiýetiň bir merkezden amal edilýändigini aňladýar. Şu görnüşli syýasy sistema piramidany ýatladyp, onuň çür depesinde iň esasy, ýagny häkimiýeti dolulygyna elde saklaýan, aýratyn bir şahsyýet ýa-da topar ýerleşýär, ondan aşakda ýerine ýetiriji edaralar, iň aşagynda bolsa halk ýerleşýär. Başgaça aýdylanda, ýokary häkimiýet buýurýar, ýerine ýetiriji häkimiýet ol buýrugy aşaky gatлага, ýagny halka ýetirýär, halk bolsa oňa boýun bolýar.

Plýuralistik (*pluralis* - latyn sözi bolup *köplük* man.) görnüşli syýasy sistema syýasy durmuşyň dürli syýasy edaralar arkaly ýöredilýänligini, jemgyýetde syýasaty amal etmeklige bolan garaýyşlaryň dürli görnüşleriniň barlygyny aňladýar.

Döwlet dolandyryşy tapawutly aýratynlyklary boýunça:

- 1) Monarhiýa;
- 2) Konstitusion monarhiýa;
- 3) Absolýut monarhiýa;
- 4) Respublika;
- 5) Prezident respublika;
- 6) Parlament respublikasyna bölünýär.

Monarhiýa diýlende, ýokary häkimiýetiň doly, bölekleyin ýa-da şertli görnüşde ýeke-täk döwlet baştutanynyň-monarhyň elinde jemlenmegine düşünilýär. Döwletiň bu görnüşü gadymy döwürlerde ilkinji dörän döwlet gurluşy bolup durýar. Dürli döwürlerde, dürli ýurtlarda monarh sezar¹, imperator²,

¹ Sezar-“caesar-bu patyşa” diýen grek sözünden we Rimiň tanymal goşunbaşysy Gaý Ýuliý Sezaryň (Caesar) adyndan gelip çykan adalga;

² Imperator-“imperator-hökümdar” diýen latyn sözünden gelip çykan adalga;

bazilews, patyşa, kaýzer, korol¹, knýaz, han, şa, soltan, emir, inka ýaly dürli atlar bilen atlandyrylypdyr. Häzirki döwürde şertli monarhiýa döwletleriniň mysaly hökmünde Beýik Britaniýanyň we Demirgazyk Irlandiýanyň Birleşen korollygyny, Şwesiýany, Norwegiýany, Belgiýany, Ýaponiýany görkezmek bolar. Bu döwletlerde monarhiýanyň *Konstitusion monarhiýa* görnüşi hereket etmek bilen, monarh bu döwletlerde döwletiň simwoly we döp-dessurlaryň kepili hökmünde çykyş edýär.

Konstitusion monarhiýa bolsa monarhyň häkimiýetiniň şertli bolup, döwleti dolandyrmagyň parlament we parlament tarapyndan düzülen hökümet, ýagny ministler kabineti tarapyndan amala aşyrylmagydyr. Şeýle döwletlerde demokratik, hukuk döwletiniň ähli alamatlary bardyr. Monarh bolsa yokarda bellänip geçilişi ýaly, döwletiň simwoly hem-de milletiň döp-dessurlarynyň kepili hökmünde çykyş edýändir.

Absolýut² monarhiýa diýlip döwlet häkimiýetiniň ähli şahalarynyň ýagny kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we kazyýet häkimiýetiniň diňe monarhyň ygtyýarlygynda jemlenmegine, döwleti dolandyrmagyň wekilçilikli edaralarynyň bolmazlygyna, eger wekilçilikli edaralar bolayan ýagdaýynda hem olarda hiç-hili häkimlik ygtyýarlyklarynyň bolmazlygyna düşünilýär. Mysal üçin, biziň eýýamymyzdan öň 100-44-nji ýyllar aralykda ýaşap geçen we b.e.ö. 49-44-nji ýyllarynda ägirt uly Rim imperiýasynyň ýeke-täk hökümdary bolan Gaý Ýuliy Sezaryň döwründe döwlet häkimiýetiniň resmi taýdan ykrar edilen senat, konsullar, tribunlar ýaly wekilçilikli edaralarynyň bolandygyna garamazdan tutuş döwlet häkimiýeti Ýuliy Sezaryň elinde jemlenipdir. 1643-1715-nji ýyllar aralykda Fransiýanyň koroly bolan Lýudowik XIV-niň “Döwlet bu mendirin” diýen jümlesi absolýut monarhiýanyň in gysga aňlatmasy bolup durýar.

Respublika. Ýokary döwlet häkimiýeti belli bir möhlete saýlanan wekillerden düzülen we baştutanlygynda prezident durýan edaralara degişli bolan döwlet dolandyryşynyň görnüşine *republika* diýilýär. Latynçadan terjime edilende *republika* - *jemgyýetçilik işi* diýen manyny aňladýar. Bu adalgany döreden adam gadymy Rim danasy *Mark Tulliy Siserondyr³*. Ol özüniň ylmy işlerinde döwlete diňe bir jemgyýetiň umumy bähbitleriniň belli bir ugra gönükmegi we şol bähbitleriň aňlatmasy hökmünde garaman, eýsem-de bolsa döwlete anyk hukuk gurluşy, kesgitli hukuk tertibi hem-de *res populi* - halkyň baýlygy hökmünde garapdyr. Döwletleriň bu görnüşi gadym zamanlarda dörap, häzirki güne çenli hem hereket edip gelýärler. Respublika mahsus bolan döwlet gurluşynyň ilkinji alamatlary b.e.öň IV-III asyrlarda Mesopotamiýada (Deryarlygynda) döran Eşnunna, Nippur, Ur, Uruk, Larsa, Lagaş, Kiş, Şuruppak, Umma ýaly şumerleriň şäher-döwletlerinde emele gelipdir. Respublika görnüşindäki döwlet dolandyryşynda demokratiýanyň nusgawy düşünjede ornaşdyrylmagy bolsa grek şäher-döwletlerinde amala aşyrylypdyr.

¹ Korol-742-814-nji ýyllarda ýaşap geçen, fransuz patyşasy Beýik Karlyň (Carolus Magnus) adyndan gelip çykyp, soňra Ýewropanyň patyşalarynyň şertli unwanyna (titulyňa) öwrülen adalga;

² Absolýut-“absolutus-doly, çäklendirilmedik” diýen latyn sözünden gelip çykyp, çäklendirilmedik zatlary, düşüňjeleri aňladýar.

³ Mark Tulliy Siseron b.e.öň 106-43-nji ýyllarda ýaşap geçen gadymy rim hukukçysy, filosofy we ýazyjy-şahyry;

Häzirki zaman döwletleriniň aglaba köpüsinde döwlet dolandyryşy respublika görnüşinde amala aşyrylýar. Respublikalaryň bolsa esasy üç görnüşi bardyr:

- 1) Prezident respublikasy;
- 2) Parlament respublikasy;
- 3) gatyşyk ýa-da prezident-parlament respublikasy;

Prezident respublikasy – bu döwlet häkimiýet bölünişiginde ýerine ýetiriji häkimiýetiň hem-de döwletiň baştutany hökmünde çykyş edýän prezidentiň döwlet häkimiýetiniň kanun çykaryjy we kazyýet häkimiýetlerine garanynda has giň ygtyýarlyklardan peýdalanmagynda amala aşyrylýan döwlet dolandyryşynyň görnüşidir. Türkmenistanyň Konstitusiýasynda döwleti dolandyrmagyň *prezident¹ respublikasy* görnüşinde amala aşyrylmagy diýlende döwlet we hukuk taglymatyndan hem-de döwlet gurluşy babatda dünýä tejribesinden gelip çykyşyna görä, döwletde tutuş döwlet işini amala aşyrmakda döwlet häkimiýet ygtyýarlyklarynyň köpüsiniň ýerine ýetiriji häkimiýetiň we döwletiň baştutany bolan prezidentiň ygtyýarlyklary hökmünde kanun esasynda berkidilýändigini, şonuň ýaly-da milli garaşsyzlygyň we ýurt bitewiliginiň, Konstitusiýanyň we halkara borçnamalarynyň berjaý edilmeginiň kepili hökmünde prezidentiň çykyş edýändigini aňladýar.

Parlament respublikasy – bu döwlet häkimiýet bölünişiginde kanun çykaryjy häkimiýeti özünde jemleýän parlamentiň ýerine ýetiriji we kazyýet häkimiýetlerine garanynda has giň ygtyýarlyklardan peýdalanmagynda amala aşyrylýan döwlet dolandyryşynyň görnüşidir. Germaniýa, Hindistan, Islandiýa, Italiýa, Türkiýe, Şweýsariýa parlament respublikasy esasynda dolandyrylýan döwletleridir. *Gatyşyk ýa-da prezident-parlament respublikasy* – bu döwlet häkimiýet bölünişiginde kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we kazyýet häkimiýetleriniň ygtyýarlyklarynyň deňagramlaşdyrylmagynda amala aşyrylýan döwlet dolandyryşynyň görnüşidir.

Döwlet gurluşynyň aýratynlyklary boýunça:

- 1) Unitar;
- 2) Federatiw;
- 3) Konfederatiw.

Unitar döwlet diýlende ýurduň bütin çägi ýerli dolandyryş edaralarynyň kömegi bilen merkezi häkimiýet-dolandyryş edarasy tarapyndan dolandyrylýan, berk merkezleşdirilen döwlete düşünilýär. Bu adalga *unitas*-bütewi² diýen manyny aňladýan latyn sözünden emele gelendir. Unitar döwletiň anyk mysaly hökmünde biziň Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan döwletimizi, Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygyna girýän Belorussiýa, Ermenistan, Gazagystan ýaly döwletleri görkezmek bolar.

Federasiýa adalgasy bolsa federatio-birleşik, bileleşik diýen latyn sözünden emele gelip, özbaşdak döwletleri ýa-da döwlete çalymdaş gurluşlary, ýagny dürli döwletlerde *respublikalar, ýerler, şatlar, ülkeler, kantonlar* diýlip dürli atlar bilen atlandyrylýan hem-de çäklendirilen syýasy özbaşdaklyk hukugyndan peýdalanýan, emma suweriniteti, ýagny özygtyýarlygy bolmadyk federasiýanyň subýektlerini öz

¹Prezident-“praesidens-önde oturýan” diýen latyn sözünden gelip çykyp, döwlet baştutanyny ýa-da bir birleşmäniň ýolbaşçysyny aňladýar.

²Римское право. Учебник. Москва. 2000 ý. 97-нji sahypa.;

düzümünde jemleýän, çylşyrymly bileleşik-döwleti aňladýar. Mälim bolşy ýaly, federasiýanyň bir bütewi konstitusiýasy, merkezleşdirilen federal döwlet dolandyryş edaralary, ýeke-täk raýatlygy, ýeke-täk pul birligi, bir bütewi ykdysady giňişligi bolýar, şol bir wagtda-da federasiýasynyň subýektleriniň özleriniň *legislatura*, *landtag*, *ýerli дума* ýaly atlar bilen atlandyrylýan kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we kazyýet edaralary, federasiýanyň beýleki subýektleriniň kanunçylyk ulgamyndan tapawutlanýan kanunçylygy bolup bilýär. Emma muňa garamazdan, federal konstitusiýa we federal kanunlar subýektleriň kanunlary babatda *primat*¹, ýagny agalyk ediji kada hökmünde çykyş edýärler. Federasiýanyň mysaly hökmünde Amerikanyň Birleşen Ştatlaryny, Russiýa Federasiýasyny, Germaniýa Federatiw Respublikasyny, Kanadany görkezmek bolar.

Konfederasiýa – bu *confoederatio*-birleşik diýen latyn sözünden gelip çykyp, umumy bähbitleri goramak we üpjün etmek maksady bilen döredilen, öz ygtyýarly hem garaşsyz döwletleriň wagtlaýyn birleşmesidir. Konfederasiýanyň düzümine girýän döwletler umumy daşary syýasatyny alyp baryýarlar hem-de konfederasiýanyň umumy goşuny, maliýe ulgamy we häkimiýeti bolýar. Konfederasiýanyň mysaly hökmünde düzümine 29 sany özygtyýarly döwlet girýän Ýewropa Bileleşigini hem-de Şweýsariýany görkezmek bolar.

Syýasy düzgüniniň aýratynlyklary boýunça:

- 1) Demokratik;
- 2) Awtoritar.

Demokratiýa - *demos*-halk *kratos*-häkimiýet diýen grek sözlerinden gelip çykan adalga bilen aňladylýan, wekilçilikli edaralar tarapyndan dolandyrylýan döwletde raýatlaryň erkinligini we deňhukuklygyny üpjün edýän syýasy düzgüne düşünilýär.

Awtoritar düzgün - *autoritarisme*-häkimiýet, täsirlilik diýen fransuz sözünden gelip çykan adalganyň astynda, bir şahsyýetiň ýeke-täk häkimiýeti tarapyndan dolandyrylýan döwlet gurluşyna düşünilýär.

Totalis-bütewi, ähli diýen latyn sözünden gelip çykan *totalitar düzgün* diýen düşünje belli bir toparyň (partiýanyň) ygtyýarlygynda tutuş döwlet häkimiýetiniň jemlenmegini aňladýar. Ýöne tiranlyk düzgünli we despotlyk düzgünli döwletleriň diňe taryhy geçmişde bolup, häzirki döwürde ýokdugyny belläp geçmek ýerlikli bolardy.

Hukuk döwleti düşüňjesi ilki bilen döwletde kanunyň agalygynyň berkarar edilmegini, jemgyýetiň raýat jemgyýeti derejesine kämilleşmegini, ynsanyň – onuň mertebesiniň, tebigy hem mizemez hukuklarynyň döwlet üçin ýokary, baş gymmatlyk hökmünde görülmegini aňladýar. *Kanunyň agalygy diýmek* – döwletde halk köpçüliginiň we her bir şahsyýetiň bähbidini nazarda tutmak bilen şeýle-de dünýä bileleşiginiň ykrar eden hem Birleşen Milletler Guramasynyň kabul eden ylalaşyklarynyň ynsanperwer kadalaryndan ugur alyp, döwletiň kanun çykaryjy edarasy tarapyndan kabul edilen Konstitusiýanyň we ähli kanunlaryň hemmeler tarapyndan deň derejede berjaý edilmegi, kanunyň döwletiň bütin çäginde höküm

---

¹Primat-“primatus-birinji ýer, ýaşulylyk” diýen latyn sözünden gelip çykyp, haýsydyr bir zat babatda birinjiligi, ululygy, artykmaçlygy aňladýar.

sürmegi, jemgyýetde we döwletde kanunyň ähli zatdan belentde durmagy diýmekdir.

Dünyewi döwlet – munuň özi döwletiň dinleriň we dine uýmagyň erkinligini, olaryň kanunyň önünde deňligini kepillendirýändigini, dini guramalaryň döwletden aýrydygyny we olaryň döwletiň işlerine gatnyşmagyna hem-de döwlet işlerini ýerine ýetirmegine ýol berilmeýändigini, şeýle hem döwletiň bilim ulgamynyň dini guramalardan aýrydygyny we onuň dünýewi häsiýete eýedigini aňladýar.

Daşary syýasat - döwletiň beýleki döwletler, halkara guramalary bilen alyp barýan gatnaşyklarynyň jemine, şeýle hem döwletiň halkara gatnaşyklarynda ýöredýän umumy ugruna düşünilýär.

Içerki syýasat – bu döwletiň alyp barýan ähli içerki işleriniň jemi we milli ykdysadyýetini, hukuk ulgamyny, medeniýetini, halkynyň sosial üpjünçiligini kesgitlemekde, olary ösdürmekde goldanýan esasy ýörelgeleridir. Döwletiň içeri we daşary syýasatyny özbaşdak amala aşyrmagy bolsa döwletiň özygtyýarlylygyndan gelip çykýar.

Döwletiň esasy alamatlary:

1. Çäklendirilen territoriýasy;
2. Halk;
3. Özygtyýarlylyk we häkimiýet.

Taryhyň ähli döwürlerinde döwlet hemişe bolup durmandyr. Mysal üçin: ilkidurmuş obşına gurluşy wagtynda şunuň ýaly guramanyň bolmagyna zerurlyk ýok eken, çünki hususy eýeçilik, duşmançylykly synplar bolmandyr. Jemgyýetiň işlerini jemgyýetiň ýa-da urugyň has hormatlanylýan we abraýly çlenleri dolandyrypdyrlar.

Diýmek, döwlet – taryhy hadysadyr. Ol hususy eýeçiligiň we emläk taýdan deňsizligiň peýda bolmagy netijesinde ýüze çykypdyr, emläk taýdan deňsizlik bolsa jemgyýetiň biri-birine duşmançylykly synplara bölünmegine getiripdir. Döwlet jemgyýetde antogonistik synplar peýda bolan mahalynda ýüze çykýar diýip, W.I.Lenin özüniň “*Döwlet we rewolýusiýa*” diýen eserinde ýazdy. Döwlet synpy garşylyklaryň barlyşyksyzlygynyň önümidir.

Döwlet bilen birlikde hukuk-jemgyýetde adamlaryň özlerini alyp barşynyň normalarynyň (kanunlarynyň) belli bir jemi hem ýüze çykýar. Bu normalar döwlet tarapyndan bellenilip, olary ýerine ýetirmeklik jemgyýetiň her bir çleni üçin hökmandyr. Synpy jemgyýetde hukuk hemişe agalyk sürüji synpyň erk-islegini aňladyp gelýär. Ekspluatatorçylyk döwletde hukuk ekspluatatorlaryň erk-islegini aňladýar.

Buržuazıýanyň ideologlary döwletiň göýä barlylara-da, garyplara-da deň derejede hyzmat edýändigini subut etjek bolýardylar. Hakykatda bolsa ekspluatatorçylyk jemgyýetde döwlet hususy eýeçiligi goramak üçin döredilendir. Onuň esasy wezipesi ekspluatirlenilýän köpçüligi boýun bolmak ýagdaýynda saklamakdan ybaratdyr. W.I.Lenin “Döwletiň özi bir synpyň üstünden beýleki synpyň agalyk sürmegini goldamak üçin maşyndyr” diýip belläpdi.

Döwletiň düýp manysy onun ýerine ýetirýän funksiýalaryndan ýüze çykýar. Şonuň ýaly funksiýalar iki hilidir – içerki funksiýa we daşarky funksiýadyr. Döwletiň içerki funksiýasy esasy funksiýadyr. Antogonistik jemgyýetde ol

ekspluatirlenilýän köpçüligi basyp ýatymaga gönükdirilendir. Daşarky funksiýa içerki funksiýadan gelip çykýar, ony dowam etdirýär, onuň üstüne ýetirýär. Ekspluatatorçylyk döwletde bu funksiýanyň maksady keseki territoriýalary basyp almakdan we öz ýerlerini beýleki döwletleriň çözüşundan goramakdan ybaratdyr.

Döwletler özleleriniň tipi boýunça we dolandyryş formalary boýunça hem bölünýärler. Döwletiň tipi jemgyýetiň ykdysady bazisi we önümçilik gatnaşyklary bilen kesgitlenilýär. Döwletiň şol tipi döwletiň synpy tebigatyny aňladýar, ýagny döwletiň haýsy synpa hyzmat edýändigini görkezýär. Ekspluatatorçylyk jemgyýetde döwletiň üç tipi – gul eýeçilik döwleti, feodalçylyk döwleti we kapitalistik döwleti bardyr. Bu tipleriň her birine dürli dolandyryş formalary (häkimiýet organlarynyň dürli gurluşy, dürli syýasy düzgün) mahsusdyr.

Döwlet apparatynyň monopoliýalar bilen birikmek prosesi monopolistik kapitalizmiň döwlet – monopolistik kapitalizme öwrülmegini aňladýar. Döwlet-monopoliýalara ykdysadyýat sferasynda-da, syýasy sferasynda-da çäklendirilmedik häkimiýet berýär. Häzirki zaman buržuaz döwleti hakykat ýüzünde monopolistik buržuazıýanyň işlerini dolandyryjy birhili komitete öwrüldi. Monopoliýalaryň döwlet bilen birikmegi proletar hereketiniň we milli azatlyk göreşiniň öňküsinden-de has rehimsizlik bilen basyp ýatyrylmagyna, täze agressiw uruşlaryň taýýarlanylmagyna we turzulmagyna alyp barýar. Imperialistik döwlet monopolistleriň täsirine düşüp, hatda bir wagtlar zähmetkeşleriň peýdalanyp gelen formal hukuklaryny hem her hili ýol bilen çäklendirýär.

Döwlet iň gadymy syýasy edaralaryň biridir. Ilkinji döwletler baryp gadym zamanlarda Gündogarda döräpdir. Dünýäniň halklary öz taryhy geçmişleriniň dowamynda döwlet gurluşynyň gaty köp görnüşlerini ulanyp görüpdirler, döwletsiz ýaşamagyň kynlygyna ýa-da bolmaýanlygyna göz ýetiripdirler. Döwletiň haýsy zerurlyk esasynda döränligi hakyndaky mesele adamlary gadym döwletlerden bäri gyzyklandyryp gelipdir. Gadymy grek akyldary Aristotel döwletiň döreýşini tebigy hadysa hökmünde düşündiripdir. Onuň pikirine görä, tebigatyň özi adamlary jübütleýin birleşmäge itekläp, maşgalanyň döremegine sebäp bolupdyr. Emele gelen maşgalalaryň birnäçesi birleşip, bir umumylygy emele getiripdir.

Döwletiň döreýşi baradaky meseleden onuň esasy wezipeleri baradaky meselä geçeliň. Jemgyýetiň iň esasy edarasy hökmünde her bir döwlet içerki we daşarky wezipeleri çözmäge borçludyr. Onuň içerki wezipelerine şu aşakdakylar girýär:

- emele gelen jemgyýetçilik gurluşyny gorap saklamak;
- jemgyýetiň ykdysady durmuşyny düzgünleşdirmek;
- jemgyýetiň ýaşayyş durmuşy üçin zerur bolan kada-kanunlary we hukuk düzgünlerini işläp düzmek we olaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmek.

6-njy tema. Demokratiýa

2 sagat

M e ý i l n a m a:

1. Demokratiýa döwlet dolandyryş sistemasy.
2. Demokratiýanyň häsiýetli alamatlary.
3. Demokratiýanyň dolandyryş formalary.
4. Syýasy plýuralizm (köppikirlilik) düşünjesi.

E d e b i ý a t:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. – A., 2008.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygyndysy. –Aşgabat, 2007.
3. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. (Gysgaça terjimehal). –Aşgabat, 2007.
4. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. –Aşgabat., 2001.
5. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama (Ikinji kitap). –Aşgabat., 2004.
6. Политология. (Авторефераты). - М.,1998.
7. Основы политологии. - М.,1992.
8. История политических и правовых учений. - М.,1988.
9. Политическая социология. (Для студентов вузов). – Ростов н/Д., 1997.
10. Политология. Экзаменационные ответы. - М.,2004.

Demokratiýa häzirkizaman dünýä ýüzünde döwlet dolandyryş ulgamynda iň bir ýörgünli, kämil ulgam hasaplanýar. *Demokratiýa* düşüňjesi (*demos-halk* we *kratos – häkimiýet* diýen manylary berýän gadymy grek sözlerinden) syýasaty öwreniş ylmynyň iň ýörgünli adalgalarynyň biridir. Demokratiýanyň manysy, mazmuny, ölçegleri, onuň artykmaç we ýetmez taraplary, esasy şertleri dogrusyndaky meseleler adamzady gadym döwürlerinden bäri gyzyklandyryp gelipdir. Demokratiýanyň şertleri barada gürrüň edilende, ilkinji nobatda, jemgyýetde bazar ykdysadyýetiň ýöredilmeginiň zerurlygy göz önünde tutulýar.

Demokratiýanyň mehanizmlerine saýlawlaryň erkinligi, ýagny her bir raýatyň öz islegine görä ses bermäge bolan hukugy, köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň (*radionyň, telewideniýäniň, gazetleriň we žurnallaryň*) erkinligi we köppartiýalylyk sistemasyna degişlidir.

Demokratik jemgyýetde köpçülikleýin habar beriş serişdelerine aýratyn orun degişlidir. Döwlete garaşsyz, özbaşdak, erkin hereket edýän habar beriş serişdeleri halky jemgyýetçilik durmuşynyň ähli taraplary, şol sanda häkimiýetiň işleýşi dogrusyndaky maglumatlary we dürli garaýyşlary (hatda tankydy garaýyşlary-da) halka ýetirip, adamlaryň dünýägaraýşyna öz täsirini ýetirýär. Netijede, adamlaryň aňynda jemgyýet barada, esasan-da, häkimiýet barada giňişleýin garaýyşlar emele gelýär. Şol sebäpli-de köpçülikleýin habar beriş serişdelerine kähalatlarda dördünji häkimiýet hem diýilýär.

Demokratik jemgyýetler üçin köppartiýalylyk, ýagny jemgyýetiň dürli gatlaklarynyň adyndan çykyş edýän birnäçe syýasy toparlaryň (esasan, syýasy partiýalar, dürli görnüşli jemgyýetçilik guramalarynyň) bolmaklygy häsiýetlidir. Ýöne bir partiýalylyk ýagdaýynda-da jemgyýet demokratik häsiýete eýe bolup bilýär. Mysal üçin, Türkmenistan we käbir arap döwletleri bir syýasy partiýaly döwletlerdir.

Demokratik jemgyýetde halk bilen häkimiýetiň özara gatnaşyklary kabul edilen kanunlardyr düzgünler arkaly kadalaşdyrylýar. Şeýle jemgyýetde häkimiýetiň öz içki gurluşy häkimiýet bölünişi ýörelgesi esasynda alnyp barylýar. Bu ýörelgeden ugur alynmagy häkimiýetiň bir elde jemlenilmek howpuny önüni almak bilen baglanyşyklydyr. Häkimiýet bölünişi dogrusyndaky pikir ilkinji gezek XVII asyrdan peýda bolýar. Ýöne onuň hakyky manysy doly görnüşde fransuz akyldary *Şarl Lui Monteskyé* (1689-1755) tarapyndan açylyp görkezilýär. Ol özüniň “*Kanunlaryň ruhy hakynda*” atly eserinde häkimiýete eýe bolan her bir adamyň häkimiýeti başardygyna öz peýdasyna ulanmaklyga we öz elinde uzak wagt saklamaklyga çalyşýanlygyny belläp, şeýle eden-etdiligini önüni almaklygyny ýoly hökmünde häkimiýet bölünişigini geçirmekligiň zerurlygyny tekrarlaýar. Soňra Şarl Lui Monteskyé häkimiýetiniň ygtyýarlyklaryny üç topara bölüp, häkimiýetiň üç sany şahadan ybarat bolmagyny, ýagny:

- 1) Kanun çykaryjy;
- 2) Ýerine ýetiriji;
- 3) Sud (kazyýet) häkimiýetlerine bölünmelidigi baradaky pikir öňe sürýär. Häkimiýetiň her bir şahasy kanun boýunça özüne degişli ygtyýarlyklaryň

çäginde hereket edip, biri-birine garaşsyz bolmaly. Şeýle bölünişik şertlerinde hereket edýän häkimiýet bir elde jemlenip bilmeýär. Häkimiýetde özboluşly deňagramlyk emele gelýär.

Demokratiýanyň etimologik düşüňjesinden has giň ikinji traktowkasy islendik gurama agzalarynyň oňa deňhukukly gatnaşmagy hem-de ondaky kabul edilýän kararlaryň köpçülik tarapyndan kabul edilmegine esaslanýan traktowka düşünilýär. Demokratiýa döwlet dolandyrylyşynyň kämil formasy hökmünde şu häsiýetleri özünde jemleýär:

1) Halkyň ýokary häkimiýetliliginiň onuň özbaşdaklylygynyň ýuridik taýdan ykrar edilmegi;

2) Döwletiň esasy guramalarynyň döwürleýin saýlawlylygy;

3) Ýokary häkimiýeti dolandyryan adamyň belli bir möhlet bilen saýlanýan döwlet dolandyryş formasy hökmünde;

4) Döwleti dolandymaga, gatnaşmaga raýatlaryň gyradeň hukugynyň bolmagy – bu prinsip saýlaw hukugynyň deňliligini kepillendirýär;

5) Kararlaryň köpçüligiň erk-islegi bilen kabul edilmegi we olaryň amala aşyrylmagynda azlygyň köplüge boýun egmegi.

Nikkola Makiawelli (1469-1527) Galkynyş döwrüniň görnükli syýasaty öwrenijeleriniň, filosoflarynyň biri bolýar. Makiawelliniň syýasaty öwreniş ylmyna goşan goşandy çäksizdir, ol ilkinji bolup ylma „*stato*“ diýen termini girizýär. Bu termin „döwlet“ diýen manyny aňladyp, alym döwlet dolandyryş ulgamynda kanuny häkimiýete aýratyn uly üns berýär. Oňa dünýewi döwletiň gerekligini esaslandyrmaklyk degişli bolýar. Ol adamlary herekete iteriji güýç bolup egoizmiň, maddy bähbitleriň çykyş edýändiklerini nygtapdyr.

Ilkibaşdan adamlara, Makiawelliniň pikiriçe, her hili ýollar bilen baýlaşmaklyga bolan höwes häsiýetli bolanlygy sebäpli, bu ýerdäki adam hyjuwlaryny aýratyn güýç bilen çäklendirmeklik gerek bolýar. Şeýle güýç hökmünde döwlet çykyş edýär. Serkow tarapyndan däl-de, diňe döwlet tarapyndan terbiýeläp bolýan hukuk, adamlaryň ýuridiki dünýägaraýşy jemgyýetde gerek bolan düzgüni ýola goýýar. Özüniň „*Hökümdar*“ atly eserinde Makiawelli ilatyň içinde raýat goldawlylygy pes şertinde güýçli döwleti döretmekligiň mümkinçiliklerine garaýar. Şol mümkinçilikleriň içinde akyldar hökümdaryň öz raýatlaryna degişlilikdäki hereketiniň üstünde durup geçýär. Şonda ol paýhasly hökümdaryň, özüni döwletden aýryp biljek nogsanlyklardan daşda durmagynyň we beýlekilerden saklanmagynyň gerekligini belleýär. Mysal üçin, tarhan hökümdar adyna eýe bolmaklyk gowy zat, ýöne kimde kim şol ada eýe boljak bolup tarhanlygy ýüze çykarýan bolsa, ol özüne zeled ýetirýär.

Şonuň ýaly-da Makiawelli : „Söýgä ynam döretmek gowymy ýa-da gorka?“, „Ýigrençden neneňsi daşda durup bolar?“, „Hökümdar özüni hormatlamaklary üçin nähili hereket etmeli?“, „Hökümdaryň maslahatçylary“, „Ýaranjaňlardan neneňsi daşda durmaly?“ we beledi soraglara hem garaýar. Mysal üçin, ol „hökümdaryň paýhasy barada ilki bilen onuň nähili adamlary özüne ýakyndaşlandyryandygy bilen baha berýärler“ diýýär. Parasatly hökümdaryň hiç zatdan çekinmän öz pikirini aýdyp bilýän paýhasly adamlaryň birnäçesini özüne

ýakynlaşdyrmagynyň gerekligini belleýär. Ýöne hökümdar meseläniň çözgüdine özi ýetmeli.

Makiawelli syýasy maksatlary gazanmaklyk üçin ähli serişdeler ulanyp bolýar diýen netijä gelýär. Hökümdar öz hereketinde kabul edilen ahlak ýörelgelerinden ugur almaly bolanlygyna garamazdan, döwleti berkitmeklige hyzmat edýän bolsa syýasatda olary hasaba alman hem biler. Makiawelliniň şu hili garaýşy soňra ýazgaryjy makiawellizm adyna eýe boldy. Ýöne syýasatda ulanylýan hapa serişdeler Makawelliniň tapan zady däl. Olar adamzat taryhynda örän kän duşýarlar.

German sosial-demokratiýasynyň teoretigi we lideri *Eduard Bernşteýn* (1850-1932) “Sosializmiň meseleleri” atly işinde demokratiýa hem käbir düşündirişleri beripdir. Fransuz syýasaty öwreniji, sosiolog, taryhçy we teoretik *Aleksis Tokwil* (1805-1859) 1831-nji ýylda iş sapary bilen ABŞ-a ugradylýar. Şol ýerde bolsa “Amerikada demokratiýa” diýen kitabyny ýazýar. Demokratiýa, onuň pikirçe, diňe bir erkinlik bilen çäklenmeýär. Eýsem, ol raýatlaryň birek-birek bilen agzybirligini üpjün etmekligidir.

Hukuk taglymatynda adamyň we raýatyň hukuklarynyň bolmagy olaryň borçlarynyň bolmagy bilen gönüden-göni baglanyşyklydyr. Sebäbi, döwlet adamyň we raýatyň hukuklaryny hem azatlyklaryny kepillendirmek üçin olary belli bir hereketleri etmäge ýa-da belli bir hereketleri etmekden saklanmaga borçly etmeli bolýar. Eger-de adam hiç-hili borçlary berjaý etmezden diňe hukuklardan peýdalansa onda jemgyýetde düzgün-tertibi üpjün edip bolmaýar. Şonuň üçin hem kanun adamyň we raýatyň önünde kanunlary berjaý etmek, salgytlary we gaýry tölegleri tölemek, döwletiň gorumak ulgamynyň kadaly hereket etmegini üpjün etmek üçin harby gullugy geçmek, daşky gurşawy goramak, milli-däp-dessurlary hormatlamak ýaly borçlary goýýar. Çünki döwlet özüniň kadaly hereket etmegini we jemgyýetini dolandyrmak babatda öz wezipelerini talabalaýyk berjaý etmek işini diňe adamlaryň üsti bilen amala aşyryp bilýär. Sebäbi döwleti hem, jemgyýeti hem adamlar emele getirýärler. Döwletiň ähli mehanizmleri, edaralary hem adamlardan ybaratdyr. Eger adamlar bolmasa, döwletiň hukuk goraýyş ulgamy hem ýok, kanunçykaryş ulgamy hem ýok. Bu ulgamlaryň emele gelmegini we kadaly işlemegini üpjün etmek üçin bolsa döwlet görkezilen borçlary döredýär hem-de olaryň hemmeler tarapyndan doly we gyşarnyksyz berjaý edilmegini ýola goýýar.

Mälim bolşy ýaly, *borç* – bu adamyň belli bir hereketleri etmäge ýa-da şol hereketleri etmekden saklanmaga bolan mejburylygydyr. Şol mejburylyk ýüze çykmagynyň esasy, görnüşi we häsiýeti sosial kadalar dürli görnüşleri bilen kesgitlenýär. Mysal üçin, ahlak borçlary – jemgyýetçilik ulagynda ululara ýaşkiçileriň hormat bilen öz ornuny bermegi, hukuk borçlary - ýol hereketiniň düzgünlerini bozmazlyk we ş.m. *Konstitusion borç* – bu, anyk döwletiň öz çäginde bolýan ähli adamlardan takyk hereketleri etmek ýa-da şeýle hereketleri etmekden saklanmak babatda konstitusion-hukuk kadalarynda berkidilen talaplarydyr.

7-nji tema. Syýasy partiýalar we syýasy hereketler

2 sagat

M e ý i l n a m a:

1. Syýasy partiýalar we olaryň görnüşleri.
2. Syýasy partiýalaryň funksiýalary.
3. Syýasy hereket düşüňjesi.

Esasy meseleler:

Syýasy partiýa düşüňjesi; jemgyýetdäki sosial bölünişik we syýasy partiýalar; dolandyryjy we oppozision partiýalar; köp partiýalaýynlyk we bir partiýalaýynlyk.

Partiýanyň funksiýalary; partiýanyň görnüşlere bölünişi; partiýalaryň guramaçylyk gurluşy boýunça bölünişi; merkezleşdirilmedik partiýalar; köpçülikleýin merkezleşdirilen partiýalar; berk gurluşly we düzgün-tertipli, çenden aşa merkezleşdirilen partiýalar.

Partiýalaryň ideologiýalarynda syýasy maksatlara görä bölünişik; sagçy radikal partiýalar; konserwatiw partiýalar; buržuaz-liberal, buržuaz-reformistik, sosial-demokratik, çepçi-sosialistik we kommunistik partiýalar.

Partiýalaryň aňladýan bähbitlerine görä bölünişi; synpy, halky, populistik partiýalar; partiýa sistemalary; partiýa sistemasy ýurtdaky partiýalaryň arasyndaky gatnaşyklaryň bitewiligi hökmünde; bir partiýaly we köp partiýaly sistemalar.

E d e b i ý a t:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. – A., 2008.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygındysy. –Aşgabat, 2007.
3. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. (Gysgaça terjimehal). –Aşgabat, 2007.
4. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. –Aşgabat., 2001.
5. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama (Ikinji kitap). –Aşgabat., 2004.
6. Политология. (Авторефераты). - М.,1998.
7. Основы политологии. - М.,1992.
8. История политических и правовых учений. - М.,1988.
9. Политическая социология. (Для студентов вузов). – Ростов н/Д., 1997.
10. Политология. Экзаменационные ответы. - М.,2004.

Syýasy durmuşda *partiýalar* jemgyýetiň syýasy ulgamynyň möhüm düzümligidir. Adatça, her bir partiýa häkimiýet ugrunda jemgyýetde hökümdarlyk etmek üçin göreşýär. Syýasy sahnada dürli syýasy güýçler hereket edýärler, olaryň käbiri öz bähbitleri ugrunda açyk göreşýärler, olara *real güýçler* diýýärler. Käbiri bolsa gizlin hereket edýärler, olara *latent güýçler* diýýärler.

Syýasy sahnada real hereket edýän syýasy güýçleriň içinde has täsirlisi *partiýalardyr*. Toparlaýyn we individual bähbitleri öňe sürmekde hem-de wekilçilikli nukdaýnazaryndan *syýasy partiýalar* raýat jemgyýetiniň esasy elementi bolup çykyş edýär. Syýasy güýçler raýat jemgyýetinde we onuň toparlarynyň bähbitlerini öňe sürüp, döwlet bilen raýat jemgyýetiniň arasynda birikdiriji zwenolup hyzmat edýär.

Syýasy partiýalar – munuň özi belli bir maksada gulluk edýän adamlaryň uzak wagtlaýyn toparlaýyn syýasy birleşmesidir. Her bir syýasy partiýanyň öz önünde goýan maksatlary, meýilnamalary bolýar. Häzirkizaman syýasaty öwreniş ylmynda syýasy partiýalar XIX asyryň II ýarymynda döräpdir. *Maks Weber* taryhy prosesde jemgyýetde syýasy partiýalaryň syýasy institut hökmünde döremegini we ýaşamagyny üç etapa bölüpdir:

- 1) Partiýalaryň aristokratik toparlar hökmünde ýaşamagy;
- 2) Syýasy klublar hökmünde ýaşamagy;
- 3) Häzirkizaman köpçülikleýin partiýalar.

Häzirkizaman düşünjesindäki partiýalar XVII asyrdan soň gös-göni mirasdary bolmadyk korolewa Ýelizaweta Týudoryň ölüminden soň, tagt ugrundaky jedelleriň netijesinde döräp başlady.

Angliýada *Ýakow I Stýuart* (1603-1625) we *Karl I Stýuart* (1625-1649) öz hökümdarlyk eden döwürlerinde monarhiýa häkimiýetiniň “hudaý häsiýetlidigine” daýanyşyrlar hem-de ol häkimiýeti hiç kimiň çäklendirip bilmejekdigine ynanyşyrlar. Ýöne iňlis jemgyýetinde beýle pikire hemmeler uýmandyrlar. Karol häkimiýetiniň çäkleri ugrundaky göreş Karl I-niň parlamenti dargamagyna getirýär. 1628-nji ýyldan 1640-njy ýyllar aralygynda Beýik Britaniýada parlament ýuwaş-ýuwaşdan ýaşamagyny bes edýär. Netijede 2 sany partiýa döreýär. Olaryň biri korol häkimiýetini gorap çykyş edýän – kawalerler partiýasy (olar häzirki konserwatorlaryň düýbünü tutujylar), ikinji partiýa bolsa “togalak kelleliler” partiýasy (häzirki Angliýanyň liberal partiýasynyň düýbünü tutujylar) olar parlament dolandyryş formasyny goldapdyrlar we buržuazıanyň hem-de täze dworýanlaryň bähbitlerini gorapdyrlar.

ABŞ-nyň Demokratik partiýasy XIX asyryň I ýarymynda 1828-nji ýylda resmilesdirilýär. Günorta plantatorlaryň we söwda-bank toparlarynyň bähbitlerini gorapdyr. Bu partiýanyň gözbaşynda ABŞ-nyň Prezidenti *Tomas Džefferson* durupdyr.

Demokratik ideologik ugur boýunça klassyk liberal partiýa bolupdyr, ýagny häkimiýet raýatlaryň durmuşyna az gatnaşmaly diýen nukdaýnazardan ugur alýarlar. Ýöne XX asyryň ortalaryna çenli partiýa syýasy filosofiýasyny üýtgetdi. Eýýäm *Franklin Ruzweltiň* (1933-1945) we *L.Džonsonyň* (1963-1969) döwürlerinde demokratlar tejribede döwletiň raýat jemgyýetiniň işine gatnaşmaklarynyň çäklerini giňeldi. ABŞ-nyň ýene bir partiýasy – Respublikan

partiýa 1854-nji ýylda Prezident *Awraam Linkolnyň* (1861-1865) gös-göni gatnaşmagynda döredildi. Ol ýurduň kapitalistik ösüşiniň tarapdarlaryny birikdirýär we demirgazyk senagat-buržuaziasynyň bähbitlerini öňe sürýär.

Syýasy partiýanyň alamatlary. Umumy bähbitleri bildirýän her bir adamlaryň toparyna partiýa diýip bolmaýar. Amerikan alymlary *Dž.Lapalambara* we *M.Weýner* “*Syýasy partiýalar we ösüşler*” diýen işlerinde syýasy partiýalary beýleki syýasy güýçlerden tapawutlandyrýan birnäçe alamatlary ýüze çykarypdyrlar:

1) Partiýa olaryň pikiriçe, adamlaryň uzak wagtlap birleşýän guramasydyr. Bu guramanyň uzak möhletliligi ony fraksiýadan tapawutlandyrmaga mümkinçilik berýär.

2) Häkimiýet bilen yzygiderli aragatnaşygy üpjün edýän ýerli guramalaryň bolmagy.

3) Partiýanyň maksady – häkimiýeti ele almak. Häkimiýeti ele almak ugrundaky göreş hem partiýany beýleki jemgyýetçilik guramalaryndan we hereketlerden tapawutlandyrýar. Partiýa saýlawda häkimiýeti ele almak ugrundaky maksadyny öňde goýýar, maksadyna ýetip, häkimiýeti gazanan partiýanyň deputatlary bolsa parlamentde we hökümetde öz işine başlaýar. Beýleki jemgyýetçilik guramalar bolsa partiýa täsir etmäge çalyşýarlar we partiýadan aşakda hereket edýärler.

4) Halkyň goldamagy. Partiýany halkyň goldamagy saýlawda ses bermekden başlap, onuň işjeň agzasy bolmak bilen tamamlanýar. Şeýle hem partiýa kesgitli ideologiýany özünde jemleýär, dünýägaraýşy kemala getirýär. Syýasy partiýalar örän köpdürlüdür. Şonuň üçin hem olary tipleşdirmek şertleýindir.

XX asyryň gazanan syýasy tejribesi bir partiýa ulgamlaryň syýasy durmuşda durnukly daldigini görkezdi we olar köppartiýalylyk ulgamyna öz ornuny berdi. Netijede, dünýä döwletlerinde syýasy partiýalar iki topara: *bir partiýalylyga* we *köp partiýalylyga* bölünýärler. Bir partiýalylyk jemgyýetiň geçiş döwri üçin häsiýetlidir. Köp partiýalylyk şol jemgyýetiň, döwletiň dolandyryş ulgamynyň çylşyrymlylygyny görkezýär. Munda jemgyýet dürli gatlaklaryň elinde jemlenýär. Köppartiýalylyk ýurtda saýlawlar we sala-salyşyklar döwründe işjeň bolýarlar. Saýlawlar döwründe hem her bir partiýa öz maksatlary ugrunda göreşýär. *Mysal üçin*, Russiýa Federasiýasy, Türkiýe Respublikasy köp partiýaly döwletlerdir.

Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwletiniň Demokratik partiýasy 1991-nji ýylyň 16-njy dekabrynda döredildi. Türkmenistanyň Demokratik partiýasyna Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow ýolbaşçylyk edýär.

Häzirki wagtda syýasy partiýalaryň birnäçe görnüşi bar:

- 1.Kadrlar partiýasy.
- 2.Köpçülikleýin partiýalar.
- 3.Saýlawçylar partiýasy.
- 4.Dolandyryjy partiýa.
- 5.Oppozision partiýa.
- 6.Awangard partiýa.

Syýasy partiýalaryň döwletiň içinde syýasy durmuşa gatnaşmagy köp dürlüdür we birsydyrgyn däldir. Häzirkizamanda umumy kabul edilen we has şowly klassifikasiýa *M. Dýuwerže* degişlidir. Ol partiýalary içki durmuşyň gurluşyna we strukturasyňa esaslanyp bölüpdür. Ol kadrlar hem-de köpçülikleýin partiýalary ýüze çykarypdyr.

Kadrlar partiýasy entek saýlaw hukuklary çäklendirilenkä döräpdirler. Ýapyk syýasy giňişlikde kadrlar partiýasy häkimlik ediji synplaryň, ilki bilen buržuazıanyň syýasy bähbitlerini goraýan serişde bolupdyr. Olaryň maksady saýlawlarda ýeňmek. Onuň üçin olar öz sanlaryny köpeltmäge çalyşman, saýlawçylara täsir edip biljek elitalary birleşdirmäge çalşypdyrlar.

Partiýanyň ýerine ýetirýän işi (funksiýasy)

Syýasy partiýalar jemgyýetiň dürli ugurlarynda ýagny ykdysady, sosial we medeni ösüşinde, taryhy we milli däplerinde birmeňzeş rol oýnamaýar. Şonuň üçin hem syýasy partiýalaryň birnäçe ýerine ýetirýän wezipesini (funksiýasyny) ýüze çykarmak bolýar.

1. Uly sosial toparlaryň bähbitleriniň emele gelmegi, esaslanmagy.
2. Uly sosial toparlaryň işjeňleşmegi we ösüşi.
3. Syýasy pikirleriň, doktrinalaryň döremegi.
4. Döwletde syýasy häkimiýet ugrunda göreş.
5. Jemgyýetçilik pikiriniň emele gelmegi we jemlenmegi.
6. Jemgyýeti bitewi ýa-da bölekleyin syýasy taýdan terbiýelemek.
7. Döwlet apparaty üçin, kärdeşler arkalaşyklary üçin, jemgyýetçilik guramalary üçin kadrlar taýýarlamak.

Diňe belli bolşy ýaly, syýasy partiýalar dürli gatlaklaryň we synplaryň bähbitlerini goramak üçin döreýärler.

8-nji tema. Syýasy aň. Syýasy özüňi alyp baryş we syýasy medeniýet
2 sagat

M e ý i l n a m a:

1. Syýasy aň düşünjesi.
2. Syýasy aňyň görnüşleri.
3. Syýasy özüňi alyp baryş ideýasy.
4. Syýasy medeniýet we onuň elementleri.

E d e b i ý a t:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. – A., 2008.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygındysy. –Aşgabat, 2007.
3. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. (Gysgaça terjimehal). –Aşgabat, 2007.
4. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. –Aşgabat., 2001.
5. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama (Ikinji kitap). –Aşgabat., 2004.
6. Политология. (Авторефераты). - М.,1998.
7. Основы политологии. - М.,1992.
8. История политических и правовых учений. - М.,1988.
9. Политическая социология. (Для студентов вузов). – Ростов н/Д., 1997.
10. Политология. Экзаменационные ответы. - М.,2004.

Ösen medeniyetli jemgyýetde syýasat adamlar üçin we adamlaryň üsti bilen amala aşyrylýar. Şeýle ýagdaýlarda bolsa syýasy aňňň ähmiýeti aýdyň duýulýar. Syýasy aň syýasaty öwreniş ylmynyň iň zerur elementleriniň biridir. Sebäbi, her bir jemgyýet syýasy aňňň binýadynda kemala gelýär. *Syýasy aň* – özünde belli bir bilimleri hem-de bahalary jemleýär. Aňsyz syýasat ýokdur. Syýasy aň syýasat bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Şonuň netijesinde syýasy aň diňe bir jemgyýetçilik görnüşinde bolman, eýsem, şahsy görnüşde hem bolýandyr. Onuň kemala gelýän ilkinji çeşmesi hem *maşgaladyr*. Sebäbi, her bir maşgalada adama berlen ilkinji terbiýe esasynda syýasy aňňň köki emele gelýär. Hemmetaraplaýyn kämil adam şol bir wagtyň özünde hem aktiw jemgyýetiň işgäridir. *Habar beriş serişdeleri* arkaly adamlar syýasy maglumatlary ýygnaýarlar. *Şahsy tejribeleriň* üsti bilen adam öz aňynda toplanan bilimleri, maglumatlary syýasy durmuşda peýdalanýar. Netijede, syýasy aňňň kemala gelmek prosesi tamamlanýar.

Syýasy aňňň derejeleri. Syýasy aňňň derejeleri dürli-dürli bolup, olar usulyýetlerde emele gelýärler.

1) *Döwlet derejesi* – Munda syýasy aň döwlet tarapyndan resmi syýasat derejesinde alnyp barylýar. Bu derejede syýasy güýçler umumy bähbitler bilen çykyş edýär. Döwlet aň düşünjesinde syýasy aň, syýasy gatnaşyklar kanunlaryň, maksatlaryň üsti bilen dolandyrylýar. Bu derejesinde syýasy aň kän üýtgemeyär we mümkin boldugyça özüniň yzygiderliligini saklaýar.

2) *Taglymat derejesi* – Munda esasan, syýasy aň konsepsiýalardan we garaşyklardan durýar. Bu dereje, esasan, ylm, ideologiýa bilen baglanyşyklydyr.

3) *Raýat derejesi* – Bu derejede syýasy aň jemgyýetiň ýa-da aýratyn adamlaryň syýasy durmuş bolan gatnaşygy bilen baglanyşyklydyr.

Jemgyýetiň syýasy aňynda adamlaryň gönüden-göni praktiki işi bilen durmuş-kadalaşdyryş şertleriniň aragatnaşygy öz şöhlenenmesini tapýar. Jemgyýetçilik zähmet bölünişigi adamlaryň ýaşayyş şertlerinde we işinde düýpli tapawutlary döredýär. Şoňa göräde, emele gelen ýagdaýy saklamak zerurlygy ýüze çykýär. Bu hem öz gezeginde döwletiň emele gelmegine getirýär.

Şeýlelikde, syýasy aň adamlaryň dürli toparlarynyň önümçilik-ykdysady we jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň şöhlenenmesi hökmünde kesgitlenýär. Ünsli seredende bu kesgitlemede köne garaýyşlaryň täsiriniň ýokdugy görünýär. Türkmenistanyň Prezidenti “Döwlet adam üçindir” diýen täze syýasaty öňe sürdi. Bu syýasat ýurdumyzda adamlaryň agzybirliğini, bitewiligini üpjün edýän täze syýasy aň kemala getirmäge gönükdirilendir. Döwletler bir adam, her bir topar barada alada edýär, olaryň bähbitlerini goraýar. Öz gezeginde her bir raýat döwletiň, jemgyýetiň ösmegine, jebisleşmegine şahsy goşandyny goşmaga çalyşýar. Şeýlelikde, täze Galkynyşlar zamanasynyň syýasy aňy tebigy suratda Watançylyk aňy, Watana söýgi düşünjesi bilen utgaşyp gidýär.

Syýasy özüňi alyp baryş – örän çylşyrymly syýasy gurluşdyr. Onuň çylşyrymlylygy iki basgançakly gurluşdan ybaratdyr. Ol obýektiw özüňi alyp baryş hereketlerinden we olaryň subýekte düşünilmeginden düzülýär. Jemgyýetde ýaşayan her bir adamyň syýasy özüni alyp barşy bolýar. Adam syýasy taýdan taýýarlykly bolnanda syýasy özüňi alyp barşyň düzgünleri kemala gelýär. Bu ýerde adamlaryň jemgyýetde we döwletde bolup geçýän syýasy wakalara özüçe baha

berip, ylmy taýdan netije çykaryp bilmekligi zerur şertdir. Onuň üçin bolsa, jemgyýetiň adamlarynyň düşüňjeli, ylmly-bilimli, giň dünýägaraýyşly, erkin oýlanyşyp-pikirlenip bilýän adamlar bolmaklygyny gazanmaly.

Syýasy özüni alyp barşy *indiwidual, köpçülikleýin we toparlaýyn* şertlerde bolýar. Şahsyýetiň syýasy prosese gatnaşmaklygy haýal we işjeň esasyda amala aşyrylýar. Totalitarizm syýasy gurluşly döwletde adamyň syýasy taýdan özüni alyp barşy gowşak bolýar. Sebäbi, totalitarizm jemgyýetiň adamlaryny köp zatlar çäklendirýär ýa-da erkinlige ýol bermeýär. Raýatlaryň syýasy özüni alyp barşynda köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň (*gazet-žurnallar, radio-telewideniýe*) orny biçak uludyr. Çünki, olar raýatlaryň syýasy özüni alyp barşyny kemala getiriji esasy taraplar hökmünde çykyş edýär.

Adam syýasy ulgamda ýaşayar. Psiholog alymlaryň pikirçe, adamyň özüni alyp barşy onuň syýasy ulgama bolan gatnaşygy bilen kesgitlenilýär. Adamyň syýasy özüni alyp barşyny psihologiýa ylmynyň nukdaýnazaryndan 3 görnüşe bölýärler:

- 1) Endige görä;
- 2) Başarnyga görä;
- 3) Paýhasa görä.

1. *Endikler* – özüni alyp barşyň dogabitdi modelleridir. Syýasy sferada zalymlyk, güýç ulanmak, agalyk etmek hem endige görä, özüni alyp barşyň görnüşleridir.

2. *Syýasy başarnyklar* – bu öz ornuňy we etmeli işleriňi ýerine ýetirmek üçin zerur bolan başarnyk endikleri belli bir syýasy medeniýetde, şol sanda raýatlarda emele gelýär.

3. *Paýhasly hereket* – özüni alyp barşyň üçünji bir görnüş bolup, syýasy hereketleriň akyl ýetirerlik derejede oýlanyşykly çemeleşilmelidigini aňladýar. Daşky sfera, indiwidiň taraplary, äheňler (motiwler), gymmatlyklar, ynam we obýektiň maksatlary kesgitlenilýär.

Hukuk aňynyň syýasy aň bilen utgaşdyrylmagy ýöne ýerden däl. Çünki hukuk düşüňjesi, hukuk medeniýeti syýasy aňyň, syýasy medeniýetiň derejesi bilen berk baglanyşyklydyr.

Hukuk aňy jemgyýetçilik aňynyň görnüş bolup, onda jemgyýetde hukugyň dürli subýektleriniň – indiwidiň, kärhananyň, zähmet kollektiwleriniň, guramalaryň, wezipeli adamlaryň-ýuridik kanunlar, kadalar hökmünde kabul edilen sosial-ykdysady işine berilýän bahalar we olar baradaky düşüňjeler aňladylýar.

Hukuk aňynyň orny syýasy we ahlak aňlarynyň aralygynda ýerleşýär. Syýasy aňdan tapawutlylykda ol, ozaly bilen, aýratyn şahsyýet kategoriýalary bilen “pikirlenýär”. Şeýle-de, ol döwlete syýasy häkimiýetiň subýekti hökmünde däl-de, özüne gürrüňsiz boýun egmeklige talap edýän daşky kadalaşdyryjy güýç hökmünde goralýar. Ahlak ölçeglerinden tapawutlylykda hukuk aňynda borç we adalatlylyk düşüňjeleri döwlet kanuny derejesine galdyrylýar. Olaryň bozulmagy degişli çäreleriň görülmegini göz önünde tutýar.

Adamzat ösüşiniň irki döwürlerinde hukuk aňy ahlak däpleriniň düzümine giripdir. Soňky zamanlarda (gadymy döwletlerden biziň günlerimize çenli) hukuk

düşünjesi adalatly hukuk ideýasy bilen goşulyp başlaýar. (“Adalatlylyk kanunalaýyklykdyr”. Platon). Şeýlelikde hukuk we ahlak aňlary parallel ösüp başlaýarlar.

Buržuaz hukuk ylmy, taryhda ilkinji gezek sosial adalatlylygy tebigy hukuk bilen baglanyşdyryp başlaýar. Oňa laýyklykda her bir adam gelip çykyşyna, maddy üpjünçiligine garamazdan hemmeler bilen deňhukuklydyr. Diňe şeýle ideýa kapitalistik önümçiliginiň bähbitlerine laýyk gelýärdi, çünki şahsy inisiatiwa ýol açmazdan senagat ösüşini doly üpjün etmek mümkin däl. Buržuaz kanun çykaryjylygynyň taryhy progressiw ähmiýeti-de hut şundan ybaratdyr.

Türkmenistan bazar gatnaşyklaryny gurýar. Ýurduň jemgyýetçilik ýaşaýşynyň barha demokratiýalaşdyrylmagy özüne laýyk kanunçylyk esaslaryny, kanunçylyk medeniýetini talap etdi. 2008-nji ýylyň 26-njy sentýabrynda bolup geçen Türkmenistanyň nobatdan daşary XXI Halk Maslahatynyň mejlisinde kabul edilen Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň täze redaksiýasy hut medeniýeti olaryň kanunçylygy özleşdirişleri bilen bagly bolýar. Adam hukuklary we borçlary, olaryň berjaý edilişine gözegçilik, şeýle-de döwletiň hukuk binýatlaryny halkyň milli däplerine laýyklaşdyrmak Türkmenistanyň Prezidentiniň hukuk syýasatynyň özeni bolup, ol kanunçylygyň ynsanperwerleşdirilmegini, hukuk düzgünleriniň ahlak ýörelgeleri ýaly raýatlaryň aňyna siňmegini gazanmakdan ybaratdyr.

Islendik döwlet öz syýasy ideologiýasyny (aňyýetini) jemgyýetiň içine wagyz-nesihat ediş edaralarynyň we serişdeleriniň (okuw we terbiýeçilik edaralarynyň, radionyň we telewideniýäniň, gazet-žurnallaryň, sungat we medeni edaralarynyň) üsti bilen ýaýradýar we ornaşdyrýar. Köp ýurtlarda syýasy aňyýeti halka ýetirmekde esasy orun şol ýurtda agalyk edýän syýasy partiýa degişli bolýar. Syýasy aňyýet jemgyýeti umumy bir maksada gönükdirmek we hakyň belli bir gymmatlyklary ykrar etmekligini gazanmak ýaly wezipeleri ýerine ýetirýär. Şahsyýetiň, ilatyň, tutuş jemgyýetiň syýasat bilen baglanyşykly bolan düşüňjeleriniň we garaýyşlarynyň, durmuş ýörelgeleriniň, erk-islegleriniň we duýgularynyň köplügi bütewi halda jemgyýetçilik aňyny emele getirýär. Ýeri gelende aýtsak, syýasy aň jemgyýetçilik aňynyň bir bölegidir.

Syýasy aňyýet we syýasy aň düşüňjeleri bilen syýasy medeniýet düşüňjesi aýrylmaz baglanyşyklydyr. Syýasy aňyýet işleri maksadalaýyk ýöredilen halatynda ýurduň raýatlarynyň syýasy aňy giň bolup, olar syýasatyň dürli meselelerinden dogry baş alyp çykarmagy baýarlar, öz syýasy hukuklaryna we borçlaryna dogry düşüňip, jemgyýetiň syýasydurmuşyna işjeň gatnaşýarlar. Jemgyýetiň syýasy medeniýetiniň derejesi raýatlaryň öz syýasy hukuklary we borçlary hakyndaky düşüňjeleriniň giňligine ýa-da darlygyna, syýasata goşulmagyň tertip-düzgünleri bilen tanyşlyk derejesine görä kesgitlenilýär. Raýatlaryň syýasy medeniýetiniň derejesi olaryň döwlet häkimiýetiniň edaralary bilen gatnaşygynda öz beýanyny tapýar. Halk bilen döwlet häkimiýetiniň arasyndaky gatnaşyk, esasan, raýatlaryň özläriniň saýlaw hukuklaryndan peýdalanyşynda aýdyň ýüze çykýar.

Belli bir wezipä dalaşgärlik edýänleriň maksatnamalary saýlawçylary dürli toparlara bölüp bilýär. Şol maksatnamalaryň mazmunyna görä saýlawçylar kime ses bermelidigini kesgitleýärler. Emma saýlawçylaryň dalaşgäri öz erkeklerine görä saýlap almak mümkinçiligi saýlaw meselesiniň diňe bir tarapy. Saýlawlaryň

netijesi saýlawlaryň geçirilişiniň düzgünlerine, berlen sesleriň hasaplanylşyna hem bagly. Bu düzgünleriň we saýlaw ýörelgeleriniň toplумы saýlaw ulgamyny emele getirýär. Saýlaw ulgamlarynyň iki görnüşi bar. Olaryň birine *mažoritar* (majorite-diýen fransuz sözünden bolup, köplük diýen manyny aňladýar) ulgam, beýlekisine bolsa barabar gatnaşykly (proporsional) wekilçilik ulgamy diýilýär. Mažoritar ulgama görä, her bir saýlaw okrugyndan bir saýlaw okrugyndan bir adam saýlanylyp bilinýär. Dalaşgäriň içinden kime saýlawçylaryň 50 göteriminden köpüsiniň sesini alan bolsa, şol dalaşgär hem saýlanylýar. Barabar gatnaşykly wekilçilik ulgamy köp syýasy partiýaly döwletlerde ulanylýar. Bu ulgama laýyklykda, sawçylar belli bir adama ses bermän, öz maksatnamalary bilen çykyş edýän syýasy partiýalara ses berýärler. Saýlawlaryň netijesine görä iň köp orny eýelemäge hukuk gazanýar. Beýleki partiýalara bolsa, parlamentdäki orunlar olaryň saýlawlaryň netijesinde alan sesleriniň göterimleýin möçberine görä berilýär.

“*Syýasy medeniýet*” termini ilkinji gezek nemes filosofy Gerder tarapyndan açylýar. Ýöne, syýasy medeniýet barada ilkinji konsepsiýanyň döremegi biziň döwrümize degişlidir.

Syýasy medeniýet – munuň özi pikirlenmäniň, işiň syýasylaşan medeni gymmatlyklaryny jemleýän toplumdur. Syýasy medeniýet düşüňjesi örän çylşyrymly düşüňjeleriň biridir. Ylymda bolsa oňa dürli hili çemeleşilýär.

Syýasy medeniýet dürli gymmatlyklarda, maksatlarda, ideýalarda ornaşýar. Ýöne şol bir wagtda hem syýasy işde, özüni alyp baryşda aýdyň ýüze çykýar we dowam edýär.

Syýasy medeniýeti öwrenmäge beýleki bir çemeleşişiniň tarapdarlarynyň nukdaýnazaryna görä, syýasy medeniýet syýasy işiň kesgitlemeleriniň biridir. *W.A.Şegorsowyň* aýtmagyna görä: “Medeniýet işiň hil tarapy hökmünde, işiň usuly hökmünde çykyş edýär, ol usul bolsa hem işe, hem onuň netijelerine gatnaşygyň бүтewiligini özünde saklaýar”. Şeýle hem ol täze gymmatlyklary döredýän döredijilikli iş bilen aýny bir zat hasap edilýär. Bu ýagdaýda syýasy medeniýet ähli ruhy medeniýetiň özenini özünde jemleýär.

Biziň pikirimizçe syýasy medeniýeti işe syrykdymak nädogry, sebäbi her bir syýasy iş medeniýetiň nusgalary boýunça düzülmeyär. Şeýle-de işiň her bir önümi medeniýete girip durmaýar. Munuň özi syýasy medeniýeti döredijilik zerurlygyny döredýär. Ýöne döredijilik işi hem peýdaly zadam, zyýanly zadam döredip bilýär. Onsoňam syýasy medeniýeti umumy medeniýetiň özeni hasaplamagam dogry däl. Bu ýerde syýasy medeniýeti umumy kabul edilen gymmatlyklaryň derejesine döretmek meýli bar.

Syýasy medeniýet syýasy özüni alyp barşyň we işiň gözükmeleleriniň, maksatlarynyň, gymmatlyklarynyň we formalarynyň arasyndaky durnukly gatnaşyklaryň belli bir tipidir. Syýasy medeniýetiň mazmunyna maddy we ruhy komponentler girýär, ýöne onuň özeni bolup olaryň arasyndaky belli bir gatnaşyklar çykyş edýär. Syýasy medeniýetiň dowam etmeginiň özboluşly formasy syýasy özüni alyp baryşyň we işiň nusgalaryndan ybaratdyr.

Syýasy ideologiýa syýasy aňyň iň bir täsirli formalarynyň biridir. Bu termini syýasaty öwreniş ylmyna XVII asyrdan fransuz alymy *A.Treýsi* girizýär.

Döwletleriň kemala gelmeginde we ösüşinde syýasy ideologiýanyň tutýan orny örän uludyr. Her bir döwletiň ýöredýän öz kesgitli ideologiýasy bolýar. Ideologiýa arkaly millet belli bir maksada birleşýär hem-de şol maksada ýetmek üçin döredijilikli zähmet çekýär. Syýasy durmuş köptaraplydyr, jemgyýet adamlar bilen döwletiň arasynda birikdiriji zwenno bolup çykyş edýär.

Syýasy ideologiýa syýasy durmuşyň jemgyýetçilik aňyny gurşap alýar we öz ideýalaryny oňa girizýär. Mysal üçin, Türkmenistan döwleti 1991-nji ýylda Garaşsyzlygyny gazananyndan soň, ideologiýa döretmeklik zerurlygyny ýüze çykardy.

9-njy tema. Syýasy konflikt we syýasy konsensus

2 sagat

M e ý i l n a m a:

1. Sosial-syýasy konflikt düşünjesi.
2. Syýasy proses we onuň elementleri.
3. Syýasatda sosial konsensus.

E d e b i ý a t:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. – A., 2008.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygındysy. –Aşgabat, 2007.
3. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. (Gysgaça terjimehal). –Aşgabat, 2007.
4. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. –Aşgabat., 2001.
5. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama (Ikinji kitap). –Aşgabat., 2004.
6. Политология. (Авторефераты). - М.,1998.
7. Основы политологии. - М.,1992.
8. История политических и правовых учений. - М.,1988.
9. Политическая социология. (Для студентов вузов). – Ростов н/Д., 1997.
10. Политология. Экзаменационные ответы. - М.,2004.

“Konflikt” termini latynçadan terjime edilende *çaknyşmany, gapma-garşylygy, jedelli meseleleri* aňladýar. Jemgyýetde konflikt meselesi iň bir çylşyrymly meseleleriň biridir. Häzirkizaman Günbatar edebiýatynda bu düşünjäniň birnäçe kesgitlemeleri bar. Olardan amerikan sosiology *L.Kozeriň* beren we jemgyýetçilik alymlary boýunça köp sözlüklere we ensiklopediýalara girizen kesgitlemesi has giň ýaýrandyr. Kozer konflikt diýip, häkimiýet ugrunda göreş we belli bir sosial status esasynda gapma-garşylykly ýagdaýlaryň ýüze çykmak howpuna düşünipdir.

Syýasaty öwreniş ylmyndan belli bolşy ýaly, jemgyýetde ýüze çykýan islendik konfliktin predmeti we obýekti bolýar. Ol ýurduň jemgyýetçilik-syýasy, ykdysady, medeni durmuşyna aralaşan wagtynda äşgär ýüze çykýar. Syýasy konfliktin ýüze çykmagynyň ilkinji sebäpleriniň biri-de jemgyýetde deňsizligiň höküm sürmegidir. Jemgyýetde hukuklaryň we borçlaryň ylalaşyksyzlygyndan hem konflikt döräp biler. Syýasy konfliktler jemgyýetiniň gurluşyna laýyklykda hem dürli derejelere bölünýärler. Mysal üçin, dolandyryşda sazlaşygyň bozulan ýerinde konfliktler barha artmak bilen bolýar.

Konfliktler problemasy ylymda az öwrenilen problemadyr. Sowet Soýuzy döwründe konfliktin her bir ýüze çykmasy basylyp ýatyryldy. Ol diňe şahsyýetara gatnaşyklarda ýol berlen bolaýmasa, başga sferalarda gadagan edildi.

Sosial konfliktin manysy nämede? Konflikt sosial subýektleriň özara täsiriniň özboluşly görnüşi bolup, ol bähbitleriň gapma-garşylygy bilen hem-de şol bähbitleriň ýüze çykmasyynyň aňrybaş ýiti formasy bilen häsiýetlendirilýär. Ähli sosial konfliktleriň gözbaşy maddy önümçilik sferasyndan gaýdýar, ol ýerde işgäriň siňdiren zähmeti bilen ondan alynýan netijäniň arasynda laýyk gelmek berjaý edilmedik bolsa munuň özi konfliktin çeşmesi bolýar. Jemgyýetçilik ösüşiniň belli bir etapynda sosial konfliktleriň esasy köplügi maddy nygmatlaryň önümçiligi we paýlanylmagy boýunça emele gelýär.

Şonuň bilen birlikde konfliktleriň esasy hökmünde diňe maddy däl, eýsem sosial eşretler ugrundaky bäsdeşlik hem çykyş edip biler. *L.Kozer* özüniň “Sosial konfliktleriň funksiýalary” diýen işinde muňa üns berýär. Onuň pikirine görä, konflikt gymmatlyklar we belli bir statusa hukuk, güýç we resurslary ele almak ugrundaky göreşdir, şol göreşde bolsa bäsdeşleriň maksady garşydaşyny bitaraplaşdyrmakdan, oňa zelet ýetmekden we ony ýok etmekden ybaratdyr. Sosial konfliktler jemgyýetçilik ulgamynyň bitewiligini bozýar, hatda aýry-aýry sosial institutlaryň dargamagyna hem alyp barýar, ýöne welin tutuşlygyna alanyňda daşky sreda bolan gatnaşykda sosial düzümi has çeyre we galjaň edýär. Şeýlelikde sosial konfliktler jemgyýetde hem oňaly hem oňaysyz rol oýnaýarlar.

Syýasy proses kategoriýasy syýasatyň sosiologiýasyndaky merkezi kategoriýalaryň biridir. Ol syýasy hadysalaryň ontologiýasyny öňe çykarýar. Syýasy aň we syýasy özüni alyp baryş syýasy reallygyň iňňän çuňňur ýüze çykyş formasy bolup durýarlar. Bu reallygyň nähili ýola goýlandygyna baglylykda onuň ýüze çykyş formalarynyň özboluşlylygy düşündirilýär. Şeýlelikde bu kategoriýa syýasy hadysalary döredýän çeşmeleri, sebäpleri we gurluşy açyp berýän uly düşündirijilik güýjüne eýedir.

Umumy görnüşde syýasy proses belli bir wagt aralygynda bir syýasy wakadan beýlekisine geçişi öz içine alýar. Syýasy hadysanyň ýa-da wakanyň dowamlylygynyň möçberi syýasy prosesini mundan aňyrky barşyna edýän täsiri bilen kesgitlenilýär. *Düzümleýin-funksional çemeleşiş* (T.Parsons, R.Merton) çäklerinde syýasy proses hem tutuş syýasy ulgamyň hem-de onuň elementlerini umumylykda dowam etmeginiň netijesi hökmünde düşünilýär. Funksional prosesler syýasy sistemany bir ýagdaýdan başga ýagdaýa geçirýär.

Konfliktleýin çemeleşiş (R.Darendorf, L.Kozer) syýasy prosesler jemgyýetdäki maddy resurslar we sosial statuslar dogrusynda göreş we bäsdeşlik hökmünde çykyş edýärler.

Syýasy prosesiniň dürli modelleriniň seljerilmegi onuň tebigatynyň köpdürlüligini we köp basgançaklydygyny görkezýär. Şol modelleriň hiç biri-de beýlekisiniň ornuny eýeläp bilmeýär. Olaryň hersiniň öz gymmatlygy, öz beýan ediş we seljeriş logikasy bardyr. Sosial sreda syýasy durmuşyň özenidir. Sebäbi, syýasy durmuşdaky bolup geýýän ähli wakalar sosial sredanyň çäklerinde bolup geýýär.

Syýasy krizisiniň bölekleyin ýagdaýy hökümet krizisi hasaplanýar. Bu haçanda hökümet düzüminiň öňde goýlan meseleleri çözüp bilmedik ýa-da häkimiýetiň birnäçe agzasyny kompolitirläp bilmedik ýagdaýynda parlamentiň häkimiýete bolan ynamy gaçýar. Jemgyýetdäki konfliktlere garşy hereket etmäge islendik synanyşygyň ýany bilen ony çalt tapmagyň usulyny hem alyp barmaly.

Nemes syýasaty öwreniji we sosiology *Robert Darendorf* (1929 ý. doglan) sosial kadalary kadalaşdyrmagyň şertlerini işläp düzüpdir. Günbatar german uniwersitetiniň professory Darendorf sosial konfliktleri düzgünleşdirmekligiň konsepsiýalaryny hem öňe sürýär. Ol konfliktleriň 15 sany görnüşini ýüze çykarypdyr.

Häzirkizaman dünýäsinde bolup geýýän sosial we syýasy prosesler ýene bir gezek konfliktleriň prinsipial durnuksyzlygyny, jemgyýetçilik ösüşiniň konfliktsizliginiň teoretik konstraksiýasynyň ýasama häsiýetiniň bardygyny tassyklady. Sosial konfliktleri ýok etmek barada öz önünde utopiki maksat goýan syýasat gutulgysyz umumy konfliktli ýagdaýa getirer.

